

KONDOR ATTILA CSABA

A budapesti iparpolitika néhány sajátossága a Kádár-korszakban: konfliktusmezők és következményeik

Bevezetés

A szocialista időszakban az ipar több szektorra tagolódott. Az 1950-es évek első felében rendkívül durva eszközökkel visszaszorított magánszektor periférikus szereppel bírt, az ipari tevékenységet végzők 3–4%-át adta. A szocialista szektor két nagy ágra oszlott, az állami ipar volt a hangsúlyosabb, míg a szövetkezeti ipar a szolgáltatások terén játszott jelentősebb szerepet. Az állami ipar nagyobb részét minisztériumi iparnak nevezték és az egyes ipari tárcák vállalatai tartoztak ide. Az állami ipar kisebbik hányada állami helyi ipar (tanácsai ipar) volt, ahová a tanácsok, így a Fővárosi Tanács által működtetett és a Könnyűipari Minisztérium által felügyelt vállalatokat sorolták be.

Az 1956 és 1990 közötti hazai iparfejlesztés esetében elkülöníthetünk egy extenzív, egy rekonstrukciós és egy szelektív-intenzív iparfejlesztési periódust, ennek korszakhatárai azonban általában a településmérettől, illetve a történelmi hagyományoktól függték. Ahol az ipar alapjai már az első világháború előtt létrejöttek, az európai szocialista országok többségéhez hasonlóan az extenzív, pótlólagos munkaerő-bevonáson alapuló modellt fokozatosan felváltotta az 1970-es évekre jellemző ipari rekonstrukció, valamint a szelektív-intenzív fejlődés szakasza. A községekben, a szocialista városokban és a nagyobb agrárjellegű alföldi településeken az extenzív fejlesztés lényegében az 1980-as évekig tartott, sőt, a „részlegipar” (a budapesti és nagyvárosi vállalatok vidéki telephelyei) és a TSZ-melléküzemágak terjedésével az 1980-as években is folytatódott. Teljesen más utat járt be Budapest. A fővárosi ipar extenzív fejlesztési lehetőségei már az 1960-as évek elejére kimerültek, a foglalkoztatottak száma is csökkent. Ezért az úgynevezett re-

konstrukciós szakasz már az 1960-as években elkezdődött, amit az 1970-es évek közepétől váltott fel a szelektív-intenzív iparfejlesztés. Ugyanakkor mindkét évtized iparpolitikája elsősorban a mennyiségi bővülést tartotta szem előtt, ami rendkívül károsan érintette a korszerűtlen technológiát alkalmazó budapesti ipart.¹ Megjegyezzük azonban, hogy extenzív típusú munkaerő-bevonásként is értelmezhető a budapesti ipar által foglalkoztatott nagyszámú (20-25%-ot elérő) ingázó, akik azonban a városhatáron kívül laktak.² A szelektív-intenzív fejlesztésnek az 1980-as évek elején az 1982-től egyértelműen érezhető válság vetett véget, ezt követően a fővárosi iparpolitika dezintegrálódott, és feloldódott az országos gazdasági válságkezelésben.

Ideológiai és politikai alapok

Az 1956-os felkelés és a harcok eredményeként a budapesti ipar is hónapokra megbénult. A fegyveres összecsapások ugyan nem okoztak helyrehozhatatlan károkat, de a szétesett vezetésű üzemek még hónapokkal később is csak lassan indították újra a termelést. 1957-et a pártvezetés elsősorban az ipari helyreállítás és a hatalom megszilárdítása évének tekintette.³ Az üzemek újraindulása 1957 tavaszára sikerült, igyekeztek újjászervezni a szétesett kollektívákat, csökkenteni a sztrájkveszélyt és megerősíteni a pártszervezeteket.

Az iparfejlesztés követendő irányáról komoly ideológiai viták zajlottak. Az 1956-os összeomlás után a politikusokban egyszerre merült fel az erőltetett iparosítást megtörő iparpolitikai reform, valamint – szakítva 1956 októberével – a folytonosság igénye, majd 1957 tavaszától, elsősorban a vállalatok hatására felülkerekedett a „*Nem mást kell csinálni, hanem ugyanazt jobban!*” tétele.⁴ Budapesten ezekben vitákban komoly szerepe volt a munkástanácsoknak, amelyeknek eleinte – a párt társadalmi bázisának megteremtése és a munkásság önkormányzatiságának megőrzése

¹ BEREND T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956-1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez*. Magvető, Budapest, 1985. 438.

² CSÉFALVAY Zoltán: Az elővárosi, szuburbanizációs folyamatok felgyorsulása Budapesten és agglomerációjában. In: *Település- és városszociológia*. Szerk.: CSIZMADY Adrienne–HUSZ Ildikó. Szöveggyűjtemény Gondolat, 2004. 50-59.

³ FEITL István: Új Budapest-politika felé. In: *Budapest az 1960-as években*. Szerk.: FEITL István. Napvilág, Budapest, 2009. 9.

⁴ BEREND T. Iván: i. m. 17–32.

érdekében – nagyobb szerepet szántak. Idővel azonban bebizonyosodott, hogy a munkástanácsai önkormányzat (különösen a rendkívül erős Nagybudapesti Központi Munkástanács) ellentétben állt a gazdaság fennálló működési-irányítási rendjével. Maga Kádár is egyre inkább az ellenforradalom eredményének tartotta őket, ezért 1957 novemberében a felszámolásukról döntöttek.⁵

Ezzel a budapesti iparpolitikában sok tekintetben az 1956 októbere előtti személyi és ideológiai viszonyok álltak vissza, amit a régi párt- és vállalati káderek könnyelhettek el sikerként. Az állapotok normalizálódása és a visszarendeződés 1957 őszére vált kézzelfoghatóvá.⁶ A gazdasági konszolidáció első eredményeit az MSZMP Budapesti Pártbizottsága Végrehajtó Bizottságának (a továbbiakban MSZMP BP VB) asztalára 1957. november 18-án került jelentés vette sorra. Az anyag első bekezdése bizonyítja, hogy a gazdaságpolitikai irányvonal mellett az 1956 előtti retorika is helyreállt: „Az októberi ellenforradalom okozta károkat dolgozó népünk nagy ütemben hozza helyre, a Szovjetunió és a testvéri népi demokráciák segítségével a vártnál gyorsabban áll helyre gazdasági életünk. A dolgozók, elsősorban a munkásosztály döntő többsége a termelés frontján is nap mint nap bizonyítja hűségét szocializmust építő hazájához, kifejezi egyetértését a párt politikájával.”⁷

A gazdasági polémiák, a munkástanácsok körüli viták miatt a munkafegyelem értékelésében nem volt összhang. A jelentés vitájában például Kiss Dezső az előterjesztés munkásosztályt dicsőítő sorai ellen fakadt ki: „Hagyjuk ki ezeket a sablonokat, nincs erre szükség. Nem egészen ez a helyzet, a társadalmi tulajdont egyenlőre még kutyába sem veszik. A munkások kis része vigyáz csak a társadalmi tulajdonra.” Vályi Péter is megjegyezte, hogy laza a munkafegyelem, nagymértékű a pazarlás, sok a lopás az üzemekben. „Ezek ellen is erőteljesen fel kell lépni és szívós munkával elérni, hogy

⁵ A munkástanácsok végleges megszüntetésére 1957. november 17-én, az Elnöki Tanács által kiadott 1957. évi 63. számú tvr. alapján került sor, amely hatályon kívül helyezte a munkástanácsok megalakításáról rendelkező, 1956. november 24-én kibocsátott 1956. évi 25. sz. tvr-t.

⁶ Az MSZMP KB beszámolója. Előadó: KÁDÁR János. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt 7. kongresszusának jegyzőkönyve: 1959. november 30. – december 5.* Kossuth, Budapest, 1960. 43.

⁷ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XXXV.1.a4. MSZMP Budapesti Pártbizottság Végrehajtó Bizottsága (a továbbiakban: MSZMP BP VB) 1957. november 18-i ülésének jegyzőkönyve.

rend legyen a gyárainkban. Itt igen komoly erőfeszítésre és hosszú évek cél-tudatos munkájára van szükség. A külső látszat ellenére nekünk még nagyon sok tennivalónk van.”

Az iparpolitika terén 1956 után nagy hangsúlyt kapott a pártellenőrzés helyreállítása, az üzemi pártszervezetek megszervezése. Az 1956-ban szétesett szervezetek helyett újak jöttek létre.⁸ Mindez azonban lassan haladt előre. Veres József tanácselnök 1957 végén kifejtette, hogy a pártellenőrzés még nem működik az üzemekben, sem a tervkészítés, sem a napi munka terén. Különösen károsnak tartották azt, hogy a „régivágású” (véltetően még a második világháború előtt a gyárakba került) szakembergárda befolyása nagyon erős. Az ezek elleni fellépésre kiváló apropót szolgáltatott az 1956 miatti bűnbakkérés, újult erővel láthattak neki a nemkívánatos, még a Rákosi-rendszer is „túlél” szakemberek zaklatásának. Ahogyan Veres fogalmazott: „Több üzemben vannak olyan idős gazdasági vezetők, akik kezükben tartják az egész termelési apparátust, ezeknek a szava érvényesül minden döntő kérdésben. Kezükben tartják az egész műszaki gárdát és nincs aki helyettesítse őket. A XX. kerületben ilyen például a Hazai Fésűsfonóban Töbisch főmérnök, aki az egész gyárat a kezében tartja. Ezekkel az emberekkel mi nem tudunk együtt dolgozni, véleményem szerint el kell őket távolítani a gyárakból. A hiba az, hogy a minisztériumok erősen ragaszkodnak az ilyen emberekhez. A Könyűipari Minisztérium elég bőven védi Töbischet.”⁹ Földi László, a Könyűipari Minisztérium képviselője válaszában kifejtette, hogy a műszaki és az adminisztratív létszám országosan 20%-kal csökkent az ágazatban. Ugyanakkor a munkástanácsok nem azért csökkentették ezt a létszámot, hogy gazdaságosan termeljenek, hanem a „piroskönyvűek” eltávolítása volt a cél, ezért kevés kommunista maradt a gyárakban. 1957 végére a kiesett alkalmazotti létszám fele már visszakerült

⁸ Ahogyan a már idézett 1957-es jelentés fogalmazott: „Az ellenforradalom ideje alatt, de még sokáig az ellenforradalom után is, az ellenséges elemek igyekeztek a munkaverseny terén korábban elkövetett hibák felnagyításával a munkaverseny gondolatát a dolgozók előtt lejáratni, a dolgozókat a munkaverseny ellen hangolni. Az üzemi pártszervezeteink az ellenforradalmi ideológia visszaverésében ezen a téren is jelentős eredményeket értek el. Ma már a dolgozók többsége ismét elfogadja a munkaverseny szükségességét.” BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1957. november 18-i ülésének jegyzőkönyve.

⁹ BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1957. november 18-i ülésének jegyzőkönyve.

az üzemekhez, amit a minisztérium nem tartott feltétlenül üdvös folyamatnak: „Persze helyes visszavenni az olyan embereket, akiket a munkástanács érdemtelenül elbocsájtott. De ha nem nyúlunk bele ebbe a kérdésbe, akkor kapun belüli munkanélküliség lesz.”¹⁰

Mindezzel együtt a politikai hatalom helyreállítása gyorsabban zajlott, mint a gazdaság újjászervezése és a termelés hatékonyságának növelése. Ezt hűen kifejezi Kiss Dezsőnek, a Budapesti Pártbizottság titkárának az MSZMP VII. kongresszusán elhangzott hozzászólása: „Hiba az is, hogy egyes helyeken túlteng a mennyiségi szemlélet; más területeken fokozódik a minőség romlása; a beruházások újra kezdenek szétszóródni, és Budapesten már most, az év első 10 hónapjában több túlórát használtunk fel, mint tavaly egész esztendőben. [...] A munkások azt mondják: ha meg tudtátok szervezni a hatalom megszilárdítását, megerősítését, akkor szervezték meg jobban a gazdaság vezetésének munkáját is.”¹¹

A konszolidáció és az 1959-1964 között lezajló vállalati összevonások eredményeként megerősödő nagyvállalati lobbival, valamint a változások iránt alig-alig motivált erős minisztériumokkal és országos pártszervezetekkel szemben a fővárosi problémák iránt érzékenyebb Fővárosi Tanács és részben a párt helyi szervezetei hátrányos helyzetbe kerültek. Ugyan a korszak országos iparpolitikájának alapját jelentő, a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának (MSZMP PB) az 1958. évi, az ipartelepítés területi jellemzőiről szóló határozata, majd az MSZMP 1959. évi VII. kongresszusa is célul tűzte ki a vidék újbóli erőteljes iparosítását, Budapest ipari túlsúlyának („túlsúlyoltságának”) csökkentését, de ez a gyakorlatban csak korlátozott módon érvényesült.

Ez az országos iparpolitika egyik, az egész Kádár-korszakot átívelő célkitűzése volt, az iparosítás jelszava a vidék iparosítását jelentette. A budapesti agglomeráció tehát a korszak iparfejlesztési politikájának egyetlen nem kedvezményezett térsége volt. 1958-ban az MSZMP PB a II. ötéves terv vitájában hitet tett amellett, hogy Budapestre nem lehet újabb, országos jelentőségű ipari üzemet telepíteni, legfeljebb a Gazdasági Bizottság különleges engedélyével. Az ipar kitelepítését szorgalmazták, ennek előkészítésére az ipari üzemek kategorizálását tartották megfelelő eszköznek. Kezdetben Fock Jenő még azt a – kevésbé

¹⁰ BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1957. november 18-i ülésének jegyzőkönyve.

¹¹ Kiss Dezső hozzászólása. *A Magyar Szocialista Munkáspárt 7. kongresszusának jegyzőkönyve*. I. m. 165.

centralizáló – álláspontot képviselte, hogy nem szabad adminisztratív korlátozásokat bevezetni, mert megfelelő gazdaságfejlesztéssel is kezelhető a helyzet. Marosán György ugyanakkor felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy a fővárosi ipar energiaigénye már túllépett minden határt, újabb üzemeket nem lehet a fővárosba telepíteni az energiaháány miatt: „Minek ide konzervgyár? Oda kell vinni, ahol van az alapanyag, le kell építeni a fővárosi ipart!” – jelentette ki. Megjegyezte továbbá, hogy kevés az áttelepítés Budapestről, ráadásul a pártvezetés nem is tudja, hogy melyik üzemet telepítik ki. Ez arra utalt, hogy a vállalatok tevékenységeinek egy része már ekkor is a központi pártvezetéstől függetlenül zajlott. Részben ezt erősítette meg Kádár hozzászólása is, aki szerint nem helyes, hogy „befolyásos pártvezetők lobbierdekei szerint” zajlik az iparfejlesztés Magyarországon. Budapest és környéke kapcsán kijelentette, hogy az ipari dominancia csökkentése nem megy egyik napról a másikra, különösen mivel a lakosság nő, akiknek munkát kell adni. A pártfőtitkár ugyanakkor kijelentette, hogy területileg egységesebbé kell tenni az iparfejlesztést (például a jugoszláv határ mentén is fejleszteni), és az alapanyag-termelést a feldolgozással területileg összhangba kell hozni. Nem tartotta helyénvalónak azt sem, hogy a termelés során egyes félkész termékek Budapest és a vidék között ingáztak, mivel az iparcikkek termelésének nagy hányada esetében budapesti gyártási fázist is be kellett iktatni, mert csak itt álltak rendelkezésre megfelelő eszközök vagy szakembergárda.¹²

Az iparkitelepítés hangsúlyosan szerepelt az MSZMP VII. kongresszusán. Ekkor már Fock Jenő is kiállt a kitelepítés meggyorsítása mellett, mert a centralizáció foka szemben állt az egyenlősítő ideológiával. „Annak ellenére, hogy 1949–1956 között vidéken 87 új gyár épült – ezek között olyan hatalmas üzemek, mint a Dunai Vasmű, Kazincbarcika, a Debreceni csapágygyár stb. –, az ipar túlsúlya mégis Budapesten maradt. A budapesti ipar adja az állami ipar termelésének 51,5%-át. Itt dolgozik az ipari munkások 46%-a. Ennek káros következményei is vannak.”¹³

¹² Kádár kijelentette: „az olyan anyagok [...] amelyek a második fázisban alapanyagként szolgálnak, ne nagyon cirkuláljanak az országban.” Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) MSZMP Politikai Bizottság (a továbbiakban: MSZMP PB) M-KS 288. f. 5/101. ő. e. (1958. október 29-i ülés jegyzőkönyve).

¹³ Fock Jenő: *Irányelvek a gazdasági feladatokhoz. A Magyar Szocialista Munkáspárt 7. kongresszusának jegyzőkönyve*. I. m. 105.

Mindezek eredményeként Budapestre és környékére általános ipar-telepítési tilalmat léptettek életbe, a főváros Általános Rendezési Tervében (ÁRT 1960) rögzítették az iparterületek nagyságát, amit az 1971-es ÁRT egy kis bővítéstől eltekintve fenntartott.¹⁴ Az iparterelepítési korlátozásokat még ebben az évben kiterjesztették a főváros körül fekvő 56 helységeire is, sőt, az Országos Tervhivatal (OT) további 12 községre és egy városra (Vác) is javasolta.¹⁵ A főváros ipari túlsúlyának csökkentését szolgálta az iparterelepek kategorizálása. A kategorizálás meghatározta a beruházásokat, mert a II. és a III. kategóriába sorolt üzemekben jobbra csak állagmegőrzési, munkabiztonsági, szociális és kulturális jellegű fejlesztéseket engedélyeztek, a termelő kapacitás fejlesztését, a gépbeszerzést tiltották. Új gyár építésére nem kaptak engedélyt az iparpolitikát meghatározó testületektől. A beruházások kedvezményezettje a vidék volt, a fővárosi üzemeknek kiélezett küzdelmet kellett vívniuk a fejlesztési forrásokért. Így a fővárosi ipar állóeszköz-állománya egyre inkább elöregedett, aminek a vizsgált időszakban, de azon túl is hátrányos következményei lettek. Az ipar további fejlődésének visszaszorítását a fővárosi munkaerőhiány (munkáshiány) is ösztönözte, a fővárosi üzemeknek alig nyílt lehetőségük az alkalmazotti létszámukat növelni.

A hatalmi erőter: az ipari szektorok és az ipari lobb

A budapesti ipar hatalmi-politikai döntések terepe és tárgya volt, ahol az állami, azon belül a minisztériumi ipari szektor képviselőinek (a nagyvállalatoknak és a velük gyakran kéz a kézben járó minisztériumoknak) az akarata érvényesült leginkább: a termelésnövekedésen alapuló fejlesztés, a stabil foglalkoztatás és a kialakult telephelyi és gazdálkodási struktúrában megjelenő változatlanosság. Ezek mögé felsorakoztak a szakszervezetek is. A párt országos és budapesti szervei képviselhették a nagyvállalatokat és a reformra jóval nyitottabb szak-

¹⁴ *Budapest és környéke általános rendezési terve (1971)*. Tervdokumentáció. Szerzők: PREISICH Gábor, BERCZIK András, HEIM Ernő, MESTER Árpád, SZÜCS István és munkatársaik. FSZEK – BGY. Bq 825/589.

¹⁵ MOL XIX-F-17-b. 52. d. Nehézipari Minisztérium (=NiM), Igazgatási Főosztály, Tük. II. iratok. Az iparterelepítési korlátozások kiterjesztése. 1962. Az Országos Tervhivatal előterjesztése a Gazdasági Bizottsághoz.

politikát is attól függően, hogy egy adott politikus inkább a vállalati, vagy a szakmai körökhöz tartozott.¹⁶ Ez utóbbi csoportot például az OT, a Gazdasági Bizottság (GB), majd az 1973-ban létrehozott, a gazdaságirányítás központosítására létrejött Állami Tervbizottság (ÁTB) vezetői képviselték, kiegészülve közgazdászokkal és egy-két folyamatosan megújulni képes vagy fiatalabb szakpolitikussal (például Friss István, Nyers Rezső, Fehér Lajos, Ajtai Miklós, Párdi Imre). A Fővárosi Tanács Budapest érdekeit figyelembe vevő politikája általában szembenment a minisztériumi ipar legfontosabb szereplőivel, de a szakpolitikával szövetségben sem ellensúlyozta a nagyvállalatok akaratát. Frusztrációjukat a tanács képviselői nemegyszer éles kirohanásokban, valamint a náluk is gyengébb partónusokkal rendelkező szövetkezeti és magánkisipar időnkénti végzálásával vezették le.

A tervalkuk keretében létrejött tervek, megállapodások, a fejlesztési politika céljai sokszor nem teljesülhettek. Egyrészt a Kádár-kori államszocializmus politikai és gazdasági döntéshozóinak normatív (szabályalkotási) monopóliuma beleütközött az iparvállalatok lobbirejébe. Másrészt az egyes ipari szektorok és képviselőik budapesti célrendszere jelentősen eltért egymástól: míg a vállalatok és támogatóik vissza-visszatérően a budapesti ipar erősödését, vagy legalább a status quo megőrzését preferálták, addig a tanács sokkal diverzifikáltabb politikát követett, mivel az ő felelősségük volt az infrastruktúra-fejlesztés és a lakásépítés is. Ki kell emelni, hogy az állam pártirányítása miatt a döntési hierarchia-szintek gyakran összekeveredtek, és többször nem is lehet világosan nyomon követni, hogy az egyes döntések milyen kezdeményezésre születtek.¹⁷ Mindazonáltal határozottan kijelenthető, hogy bár a budapesti ipar fejlesztési döntéseiben, illetve a működés felügyeletében nagy szerepe volt az országos és helyi párt-szerveknek, az alapvető irányvonal kialakításában a nagyvállalatok, és a velük összefonódó minisztériumi vezetők játszották a legfontosabb szerepet. A Fővárosi Tanács jelentősége az állami ipari lobb miatt elsősorban a tanácsai és szövetkezeti ipar fejlesztésének esetében,

¹⁶ Bővebben lásd: FEITL István: Fővárosi párt, fővárosi lobb. In: *Budapest az 1960-as években*. i. m. 27–47.

¹⁷ Kocsis János Balázs: Döntéshozatali mechanizmus a fővárosban az 1960-as és az 1970-es években. In: *Urbs Magyar Várostörténeti Évkönyv*. V. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2010. 376.

a városrendezési célú iparkitelepítések előkészítésében, valamint a magánkisipar működési lehetőségeinek kidolgozásában volt meghatározó. A fővárosi ipar szektorok közötti küzdelem szinte mindig a minisztériumi ipar javára dőlt el, más ipari szektorok és a Fővárosi Tanács érdekei már ritkábban érvényesülhettek.

A szocialista szektoron belül a legfontosabb a minisztériumi ipar volt. Itt dolgozott az ipari foglalkoztatottak 80%-a, ami az időszak elején félmilliónál embert jelentett. A minisztériumok nagy szerepet játszottak a fővárosi ágazati szelektív-intenzív iparfejlesztési koncepciók kidolgozásában, a vállalati kategorizálásban és az iparkitelepítésben is. Ugyanakkor erre komoly befolyása volt az ipari nagyvállalatoknak, amit a minisztériumok és a vállalati vezetők közti levelezés vizsgálata is megerősít.¹⁸ A folyamatos exportkényszer a nagyvállalati lobbít erősítette, mivel az előírányzott exportot mindenáron teljesíteni kellett. Az életszínvonal folyamatos emelésének politikai kényszere a szakszervezetek támogatásával tovább erősítette a nagyvállalatokat.¹⁹ Mindezzel a főváros vezetése nem tudott mit kezdeni, komplexebb városfejlesztési elképzeléseivel gyakran magára maradt.

A minisztériumi ipar árnyékában a kedvező telephelyekért és támogatásért külön harcot vívott egymással a tanácsi ipar, a szövetkezeti ipar és a magánkisipar. A *tanácsi ipar* elsődleges politikai célja, illetve politikai feladata az volt, hogy a vállalatok segítsék elő a szövetkezeti és magánkisipar állami iparba történő beolvasztását. Bár a Fővárosi Tanács a felügyelete alá tartozó ipar fejlesztését igyekezett összefogni, de a szektor árutermelési és szolgáltatási funkcióit csak megfelelő fejlesztésekkel lett volna képes teljesíteni, illetve csak egy magasabb színvonalon működő tanácsi ipar vehette volna fel a versenyt a magánkisiparral és a szövetkezetekkel. A fővárosi állami helyiipar nem tudta teljesíteni politikai küldetését, a magánkisipar és a szövetkezetek kiszorítását.

¹⁸ Szalai Erzsébet mélyinterjúk alapján végzett vizsgálatai szerint a nagyvállalatok a gazdasági élet minden területén jelentős segítséget kaptak a kerületi és a központi párt-szervektől. A szerző egyik interjúalánya kifejtette, hogy a nagyvállalati panaszok a legfelsőbb szintekig eljutottak: „Ezen kívül az is számított, melyik vállalat igazgatója KB-tag (...) Egyikük például mindig értett hozzá, hogy a saját vállalata ügyeit a nagyvállalatok általános problémájaként tüntesse fel (mármost a KB-ban)”. SZALAI Erzsébet: A reformfolyamat és a nagyvállalatok. *Valóság*, 1982/5. 24.

¹⁹ Földes György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Maecenas, Budapest, 1995. 236.

A széles profilú *szövetkezeti ipar* jelentős foglalkoztató volt Budapesten, bár a szövetkezeteket már a korszak elején is csak átmeneti gazdasági formának tekintették. Politikai feladata – a tanácsai iparhoz hasonlóan – az volt, hogy a magánkisiparosokat „beterelje” a szocialista iparba.²⁰ Gyakori volt a súrlódás a tanácsai ipar és a szövetkezeti ipar képviselői között, mert a tanácsai ipar sokszor saját érdekeit veszélyeztetőnek látta a szövetkezeteket. Mindvégig érződött az állami ipar azon szándéka, hogy magához csábítsa a szövetkezetek alkalmazottait is, és az egyes vállalatok működési feltételeit nehezítse. Az 1970-es évektől a szövetkezetek és a tanács konfliktusai jelentősen tompultak ugyan, de teljesen nem tűntek el. Még ekkor is megfigyelhető volt a szövetkezetek kismértékű szívó hatása tanácsai- illetve a minisztériumi iparra, ugyanis ebben a szektorban jobban voltak a keresetek. A szövetkezetek egy részénél jelen volt a magánvállalkozói attitűd, így sikeresen működhettek a kedvezőtlen telephely- illetve foglalkoztatáspolitikai intézkedések ellenére is.

A *magánkisiparosok* nem tartoztak a szocialista iparba, ők teljesen önálló szektort alkottak. Profiljuk vegyes volt, javító-szolgáltató és áru-termelő egyaránt volt közöttük. Az 1956-os események után sokan kaptak iparendélyt, majd erőteljes „maszek-ellenes” kurzus vette kezdetét, aminek hatására a magánkisiparosok száma 1968-ig folyamatosan, bár lassuló ütemben csökkent. A magánkisipar körül 1968 után enyhült a légkör, de a korábbi két évtized elnyomó politikájának hatásait a szektor nem tudta kiheverni, emiatt az 1970-es években létszámuk stagnált. A magánkisiparosok száma az 1980-as évek elejétől, a magángazdasági formák engedélyezésétől kezdve ugrásszerűen nőtt, de nagyobb részük ekkor már nem az iparban dolgozott. A ténylegesen ipari tevékenységet is végző magánkisiparosok száma már nem növekedett.

A tanácsai, a szövetkezeti és a magánkisipar „versenyképességét” az időszak egészében javította, hogy a javítás és szolgáltatás mellett az árutermelés is növekedett, de emiatt gyakran összetűzésbe kerültek a minisztériumi iparral, az Országos Tervhivatallal. Egy 1960-as keltezésű, az OT Területi, Szociális és Kulturális Főosztályától származó feljegyzés szerint a Tervhivatal nem tartotta helyesnek a fővárosi áru-

²⁰ MOL M-KS 288. f. 5/53. ó. e. (MSZMP PB, 1957. december 3-i ülés jegyzőkönyve).

termelés felfuttatását, miközben a vidéki állami helyiipari kapacitás kihasználatlan volt. A feljegyzés kiemelte, hogy a beruházásokat a Tanács önállóan, a *Tervhivatal engedélye nélkül* valósította meg. Az OT álláspontja szerint a fővárosban csak a szolgáltatóipart lehetett volna fejleszteni és kizárólag szociális- és munkakörülményeket javító beruházásokat engedélyeztek. Látható tehát, hogy miközben a Fővárosi Tanács az iparpolitikai tervek teljesítésében feltétlen lojalitást várt el például szövetkezetektől, addig ő maga is többször játszotta ki a központi utasításokat. Igaz, ennek hátterében saját teljesítményének növelése húzódott meg, ezért a Tanács a szövetkezeti, illetve magánkisipar jól jövedelmező termelő kapacitásának egy részét igyekezett helyettesíteni.²¹

Az ipari lobbizás működésének mechanizmusát és erejét Antal László több kiváló művében foglalta össze.²² Antal szerint a lobbizás erejét az adta, hogy a hierarchikus alkukapcsolatok domináns szerepet kaptak az érdekek integrációjában a horizontális, egyenrangú felek közötti alkukapcsolatokkal szemben. Mindez a kötelező tervutasításos rendszer megszűnése, 1968 után is fennmaradt, sőt, a megcsontosodott személyi kapcsolatok és kölcsönös függések miatt folyamatosan erősödött. A szocialista gazdaságra jellemző „hajlamok” (extenzív növekedési hajlam, szervezeti centralizációra való hajlam, a részletekbe való beavatkozás eszkalációjának hajlama; hajlam az autarchiára), valamint a hierarchikus kapcsolatok miatt a részérdekek beépítésének objektív és szubjektív kényszere mind-mind közrejátszott abban, hogy az iparpolitika a lobbizás fogságába került.²³ Az iparpolitika terén a szilárd személyi kapcsolatok körében kialakult a kölcsönös szívességek rendszere. „Az irányítószervek közötti megállapodásokat rendszerint tapogatózó, vállalatok közötti alkufolyamatok előzik meg, így a

²¹ MOL XIX-A-16-a. 794. d. Országos Tervhivatal, Általános iratok. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának (= BP FT VB) jelentése a tanácsai vállalatok 1960. évi tervteljesítéséről. é. n. Mellékelve egy feljegyzés Cravero Róberttől (Országos Tervhivatal Területi, Szociális és Kulturális Főosztály).

²² A legfontosabb művek a következők: ANTAL László: *Fejlődés – kitérővel. A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években*. Pénzügykutatói Intézet, Budapest, 1979.; ANTAL László: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.

²³ ANTAL László: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. I. m. 42–45.

döntési javaslatok vagy a vállalatok között már létrejött egyetértés, vagy áthidalhatatlannak bizonyuló véleménykülönbség után kerülnek felső szintre.”²⁴ A gazdaságirányítás egész rendszere és a gazdaságpolitika a nagyvállalatokon nyugodott. A tervalkuk során a nagyvállalatok szerepe folyamatosan erősödött, bekerültek a pártirányításba, a területi (fővárosi, kerületi) vezetésbe, a kultúra és a sort irányításába. Létrejött a különböző területek vezetőinek szoros személyi kapcsolatrendszere, a vállalat egyszerre függött a minisztériumoktól és a területi szervektől, viszont manőverezési lehetőség is volt számukra, amellyel kihasználták az irányítószervek közti ellentéteket. Stabíl játékszabályok alakultak ki, amelyben nem volt földindulásszerű személyi, szervezeti stb. változásokra lehetőség. Stabilizálódtak a személyes kapcsolatok, aminek eredménye személyes összefonódások, függések rendszerének kialakulása lett. Ez megjelent a vezetők pozícióiban tartásában, a vezetői döntések kétségbe vonhatatlanságában is. Mindez a bázisszemlélet uralta gazdaságpolitikában az 1980-as évek végéig uralkodó maradt, miután az 1968-as reformot a nagyvállalati lobbí az 1970-es évek elején sikeresen megakasztotta.²⁵

Az 1972-es, 49 iparvállalatot kiemelő KB-határozatban hűen tükröződött a nagyvállalati lobbí ereje, de a szervezett fellépés feltételezte az irányító szervek, a pártapparátusok, sőt egyes társadalmi szervek támogatását is.²⁶ A nagyvállalati lobbít a reformok visszafordításában az ipartól személyileg nem független gazdaságirányítási-politikai felső szint erősítette, azzal összefonódott, amivel szemben a Fővárosi Tanács sok esetben tehetetlennek bizonyult, várospolitikai érdekeit (például a szennyező tevékenységet folytató ipartelemek kitelepítése, a helyi szolgáltatóipar, infrastruktúra fejlesztése stb.) nem érvényesíthette.

Az ipari folyamatok irányítása azonban nemcsak a főváros, hanem az országos politikai akarat és a szabályozás hatása alól is számos te-

²⁴ ANTAL László: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. I. m. 95–96.

²⁵ Az ún. bázisszemlélet a szocialista típusú gazdaságirányítás egyik legfontosabb jellemzője. Lényege az előző év(ek)hez viszonyított növekedés előírása, ami nem stratégiai jellegű gondolkodásmód. 1968 után is a szabályozókon alapuló irányítási rendszerben fennmarad a bázisszemlélet az alkujelleg miatt, „s vele az állandó, egyenletes mennyiségű növekedésre orientált, ennek a célnak csaknem mindent alárendelő, rövid távon gondolkodó, taktikázó vállalati magatartás”. In: ANTAL László: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. I. m. 182.

²⁶ ANTAL László: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. I. m. 253.

rületen kicsúszott, aminek komoly következményei lettek Budapest iparának fejlődésére. Az egész korszakra érvényes ezért Friss István helyzetelemzése, miszerint „vannak egyrészt politikai és gazdaságpolitikai döntések és van másrészt a gazdaság, amely ezektől a döntésektől kevésbé zavartatva megy a maga útján.”²⁷

Az önálló budapesti iparpolitika mozgástere

A fentiek alapján nem kerülhetjük meg a kérdést: vajon létezhetett-e a Kádár-korszakban önálló budapesti iparpolitika? Előjáróban beszélhetjük, hogy a minisztériumi és nagyvállalati akarat elsődleges érvényesülése miatt inkább csak fővárossal kapcsolatos, mintsem kimondottan a fővárosra vonatkozó iparpolitikáról beszélhetünk. A minisztériumi ipar makroszintű folyamataiba a fővárosi tanácsi- és pártszerveknek nem volt beleszólása, így a minisztériumok és a nagyvállalatok budapesti telephelyeiket érintő döntéseit is általában csak tudomásul vették, a döntések kidolgozásában marginális szerepet játszott a tanács. Nagyobb volt Budapest önállósága a tanácsi, a szövetkezeti és a magánkisipar területén, ezek azonban a fővárosi ipar kis hányadát tették ki, ami zömmel nem is fővárosi keresletet elégített ki. A korszakban számos, Budapesttel foglalkozó iparpolitikai döntés született, de az országos politika egészének területi irányítottsága – az erőforrások szűkülése következtében – meglehetősen gyenge volt, inkább a vállalatokra és telephelyeikre koncentrált. A fővárosi szintre leginkább adaptált program a korszakban a szelektív-intenzív iparpolitika volt, ami a budapesti adottságokat alacsony hatékonysággal felhasználó iparágak és telepek fejlesztésének korlátozása mellett a korszerűtlen, vagy a lakosság életkörülményeit károsan befolyásoló üzemek vidékre telepítését, illetve megszüntetését szorgalmazta.²⁸

Központi szinten kimondottan Budapest-specifikus intézményként jelent meg az iparvállalatok kategorizálására és kitelepítésére alkotott szabályrendszer, de ennek háttérében is meghúzódott az országos

²⁷ FRISS István et al.: *Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai. 1957–1960.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 326.

²⁸ TATAI Zoltán: *A budapesti szelektív iparfejlesztés és az iparkitelepítés, mint az agglomeráció növekedését befolyásoló gazdaságpolitikai módszer.* Kézirat. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 1975. 3.

iparpolitika egyik fő célja, a vidéki ipar fejlesztése a budapesti rovására. Egységes központi iparpolitika elsősorban negatív módon, a fővárosi iparfejlesztés visszafogásában jelent meg, de a nagyvállalati lobbi ezt gyakran kijátszotta. A részben Budapestre szabott szelektív-intenzív fejlesztési döntések mellett történtek ugyan egyéb lépések a fővárosi ipar fejlesztésére, de ezek általában valamilyen országos programba beágyazottan, közvetett módon jelentek meg. A budapesti iparnak címzett intézkedésként értelmezhető például az 1968-as reform után a külkereskedelmi jog megadása is. A számos kedvezőtlen folyamat és válságjelenség mellett a budapesti vállalatok egy részét dinamizálni lehetett azzal, hogy önálló külkereskedelmi jogot kaptak. Országosan 86 szervezet kapta meg a külkereskedelem lehetőségét, ebből Budapesten volt 68, amelyek közül 33 az ipari tárcák felügyelete alatt állt.

Az önálló budapesti iparpolitika kérdése a fontosabb döntéshozói szervek munkája során nem sokszor került elő nyílt formában. Kivételt képez ez alól az MSZMP BP VB 1981. június 24-i ülése, amikor a végrehajtó bizottság a Gazdaságpolitikai Osztálynak a fővárosi iparról szóló jelentését tárgyalta. Az anyag vitájában Maróthy László, az MSZMP budapesti bizottságának első titkára a következőket mondta: „Messze egyetértek a felvetett problémákkal, a specifikumokkal, de egy dolgot szeretnék aláhúzni. Van-e Budapesten iparpolitika? Ebben az országban Budapestet nem lehet számításon kívül hagyni, az átlagba sorolva kezelni. Iparpolitikát nem lehet anélkül formálni, hogy Budapest, mint olyan, a maga komplexitásában, vagy mint elemzendő terület ne szerepeljen. Hogy ezt úgy hívják-e, hogy iparpolitika – ez már megfogalmazás kérdése.”²⁹ Maróthy tehát érzékelte a budapesti iparpolitika elméleti és gyakorlati különlegességét, de végeredményben nem tudta eldönteni, hogy amit tapasztal, az mennyiben különbözik, különbözhet az országos politikától.

A budapesti ipar termelésének magával Budapesttel kevés kapcsolata volt, mert elsősorban nem a budapesti piacra termelt. A fővárosi igényekkel a minisztériumi, de még a tanácsi ipar tevékenysége sem volt összhangban. Az ipar tevékenységi körét az adottságok mellett elsősorban nemzetközi (KGST-) megállapodások, szakosítások szabályozták, a fővárosi telephelyű ipar betagozódott a „népgazdaság” egé-

²⁹ BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1981. június 24-i ülésének jegyzőkönyve.

szének rendszerébe, és a telephely-környéki igényektől jórészt függetlenül működött. Bár egy 1958-as jelentés leszögezte, hogy a pártszervezeteknek azzal is kellene foglalkozni, hogy a vállalat miként elégíti ki a lakosság szükségleteit, hogyan tesz eleget a feladott rendelkezésnek, ennek ellenére számottevő lépések nem történtek ebben az irányban.³⁰ Az összhang hiánya időről időre feszültségeket okozott a politika, az ipar-irányítás és a lakosság között, de autonóm, a budapesti feltételekhez és igényekhez igazodó önálló iparpolitika az államszocialista rendszer jegyeiből adódóan nem alakulhatott ki a Kádár-korszakban; *Budapesttel kapcsolatos iparpolitikáról*, illetve néhány, *elsősorban Budapestre érvényes fejlesztési döntésről* (például szelektív-intenzív fejlesztéspolitika, ennek következtében kategorizálás, iparkitelepítés) beszélhetünk csupán.

A Budapestre érvényes döntések politikai vitamezőiben: a rekonstrukciós és a szelektív-intenzív fejlesztés

A politikai diskurzust az időszak első felében a *rekonstrukciós*, majd az 1970-es évektől az agglomeráció egészére kiterjesztett *szelektív-intenzív iparfejlesztés* ideológiai és politikai koncepciói határozták meg. Az 1960-as évek végéig jellemzően egyedi rekonstrukciók zajlottak a kedvező besorolású és a minisztériumok által is fejlesztésre javasolt üzemekben.³¹ Az 1960-as évek végétől, az ÚGM bevezetése után a rekonstrukciókat egyre inkább szisztematikusan, ágazati, illetve kiemelt gazdaságfejlesztési programokba foglalva hajtották végre. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ezek a kiemelt fejlesztési programok nagyvállalati kezdeményezésre születtek, és egybefonódtak a termelésbővítés kényszerével.³²

Kádár a II. ötéves terv előkészítésének politikai bizottsági vitájában kijelentette, hogy gazdaságossági szempontok miatt *kényszerűen* a meglévő üzemeket fejleszteni.³³ Az ötéves terv előkészítéséről szóló je-

³⁰ BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1958. február 24-i ülésének jegyzőkönyve.

³¹ A budapesti agglomeráció fejlődésének és jelenlegi helyzetének elemzése. Készítette: FODOR László és PREISICH Gábor irányításával a Fővárosi Tanács munkabizottsága. Országos Tervhivatal, Tervgazdasági Intézet és Budapest Főváros Tanácsa VB Munkabizottsága, Budapest, 1968. március. 8–10.

³² BEREND T. Iván: i. m. 438.

³³ MOL M-KS 288. f. 5/187. ó. e. (MSZMP PB, 1960. június 14-i ülés jegyzőkönyve.)

lentés leszögezte, hogy „a főváros ipari termelésének bővítését nem új üzemek létesítésével, hanem azok olyan korszerűsítésével és átalakításával kell tervezni, hogy az elegendő legyen a főváros természetes szaporodásából eredő, illetve itt jelentkező munkaerő foglalkoztatására.”³⁴ A budapesti iparfejlesztés rekonstrukciós jellege miatt nem számoltak új üzemek létrehozásával³⁵ Eperjesi László, az OT főosztályvezetője a *Népszabadságnak* kifejtette, hogy „a minisztériumok ezenkívül maguk is keresik a lehetőséget Budapest túlszűfolttságának csökkentésére, és további erőfeszítéseket tesznek az ipar egészségesebb területi arányainak kialakítására.”³⁶ Az ágazati érdekek, a nagyvállalati lobbizás azonban gyakran felülírta a területi szempontokat. Az irányelvek vitájában Nemes Dezső jelezte, hogy milyen trükkökkel tudták a minisztériumok gazdaságosabbnak feltüntetni a budapesti termelést a vidékinél. Például a munkások közlekedési költségeit a fővárosra hárították. Emellett ha a gyár olcsóbban dolgozott, a minisztériumnak jobban megértte a fővárosi gyárat fejleszteni (például a Május 1. Ruhagyár fejlesztése a Szegedi Ruhagyár helyett).³⁷

A főváros ipari túlsúlyának csökkentésére vonatkozott az a javaslat is, miszerint a vidéki iparvállalatoknál fel kell gyorsítani a késztermékek gyártását, mert ekkor a készterméket gyártó budapesti vállalatokat szükségtelen rekonstruálni. Jakab Sándor KB-tag a KB egy iparfejlesztési kérdést is napirendre tűző ülésén megemlítette, hogy a fémfeldolgozó és üvegiparban is gyártanak késztermékeket Budapesten, annak ellenére, hogy az alapanyag-gyártás vidéken folyik.³⁸

A kitelepítés, a budapesti ipar egy részének vidékre telepítése, illetve ezzel párhuzamosan a fővárosi telephely-felszámolások kérdésköre és mindezek jogi szabályozása az 1960-as és az 1970-es évek egyik legfontosabb budapesti iparpolitikai témája, valamint a tanácsi és párt-szervezetek, valamint a minisztériumok és a vállalatok közti csatározások egyik fő terepe lett.³⁹

³⁴ MOL M-KS 288. f. 4/24. ó. e. (MSZMP KB, 1959. szeptember 22-i ülés jegyzőkönyve.)

³⁵ MOL M-KS 288. f. 4/34. ó. e. (MSZMP KB, 1960. június 29-i ülés jegyzőkönyve.)

³⁶ *Népszabadság*, 1960. április 8.

³⁷ MOL M-KS 288. f. 5/180. ó. e. (MSZMP PB, 1960. április 26-i ülés jegyzőkönyve.)

³⁸ MOL M-KS 288. f. 4/43. ó. e. (MSZMP KB, 1961. szeptember 12-i ülés jegyzőkönyve.)

³⁹ Az iparkitelepítések területen is érvényesült a vállalatok erőfölénye a Fővárosi Tanácsal szemben. A tanácstagok nagyon nehezen vették tudomásul azt, hogy még a legkisebb üzemek is „packáztak a tanáccsal”. Heincz Mihály, a fővárosi legfőbb városren-

A szelektív-intenzív iparpolitika egyes elemei (a kategorizálás, a kitelepítés, a rekonstrukciós fejlesztés, az új üzemek létrehozásának tilalma) már az 1960-as években kialakultak, de mindez az 1970-es évek elején vált igazán koherens programmá, mivel az extenzív iparfejlesztés alapvető feltételei kedvezőtlenek voltak, ráadásul a fővárosba települt ipar nagy része továbbra is igen gazdaságtalanul és környezet-szennyezőn termelt. Emellett jelentős munkaerőhiánnyal küzdött, szabad területek nem álltak rendelkezésre, az ipar infrastruktúrája kimerült (a közművek kapacitása elérte a maximumot, az épületállomány elavult), és a környezetvédelem erősödésével párhuzamosan a nyersanyagigényes és környezetszennyező üzemek eltávolítását a korábbinál is szélesebb társadalmi és politikai körök követelték.⁴⁰

Az 1970-es évek elejére a fővárosi ipar szelektív-intenzív fejlesztése az iparpolitika alapkőve lett. Az 1006/1971. számú kormányhatározat rögzítette a szelektív és intenzív iparfejlesztés követelményrendszerét, ami a IV. ötéves tervben már az egész országra és Budapestre vonatkoztatva is prioritásként szerepelt.⁴¹ A IV. ötéves terv MSZMP KB által megtárgyalt irányelvei leszögezték, hogy „az iparpolitika alapvető célkitűzése: a termelés növelése mellett az intenzív fejlesztés kibontakozása, a hatékonyság fokozása. Ezt az alkalmazott technika és technológia korszerűsítésével, a termelés és a termelésszerkezet differenciált fejlesztésével, a munka termelékenységének javításával, a nemzetközi munkamegosztásba való aktívabb bekapcsolódással, a nemzetközi versenyképesség fokozásával, valamint a szervezés és vezetés színvonalának emelésével kell megvalósítani.”⁴²

A gazdaságpolitikusok az 1970-es évek elejétől gyorsítani akartak a fővárosi ipar intenzifikálásán. Ahogy Nyers Rezső a *Budapest* c. folyóiratnak kifejtette, a vidéknek még 5-6 esztendeje is van arra, hogy ex-

dezési hatóság vezetője az egyik VB ülésen például egy kis óbudai szeszüzem, „kóceráj” miatt fakadt ki: „nincs hatalom vele szemben: nem lehet elrendelni lebontását, nem lehet kiköltöztetni, semmit nem lehet vele csinálni.” BFL XXIII-102/A. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága 1970. december 23-i ülésének jegyzőkönyve.

⁴⁰ A nagyipari szennyezés számos kellemetlen jele rendszeresen megfigyelhető volt. Így például már-már elviselhetetlen szmog uralta a várost. 1970. december 14-én délben is fel kellett kapcsolni az éjszakai világítást az utcákon. *Népszabadság*, 1970. december 15. De 1973 májusában is több napig fuldoklott a város a füstködötől. *Budapest*, 1973/5. 28.

⁴¹ *Népszabadság*, 1970. december 23.

⁴² MOL M-KS 288. f. 4/107–108. ó. e. (MSZMP KB, 1970. július 15–16-i ülés jegyzőkönyve)

tenzív iparfejlesztést folytasson. Ezzel párhuzamosan – amíg Budapest nem kezd intenzívebb fejlesztésbe – a főváros ipari szerepe csökken. Nyers kiemelte, hogy az intenzív iparfejlesztés a kitelepítési politika ellenére még csak a kezdet kezdetén tart. Ugyanakkor bízott abban, hogy minden vállalat megérti, hogy a termelést nem új munkahelyekkel lehet növelni, ezért a IV. ötéves tervidőszak végén „a budapesti ipar kilép a kritikus állapotból és termelési üteme felgyorsul”.⁴³ A riporter kérdésére, miszerint bizonyos központi intézkedésekkel (például ár- és bérszínvonal emelése, a tanácsi költségek vagy a MÁV költségeinek üzemekre hárítása) lehetséges volna-e az intenzív fejlesztés felgyorsítása, azt válaszolta, hogy ilyenek lehetségesek, de vigyázni kell, nehogy a lakosságot sújtsák. A vezetés tehát nem akarta a budapesti életet és ipari termelést pusztán azért jelentősen megdrágítani, hogy a magasabb árszínvonal automatikus szelekciót és intenzívebb fejlődést váltson ki. A Kádár-rendszerben az elért életszínvonalat még rövidtávon sem lehetett kockáztatni mégoly indokolt szakpolitikai célok érdekében sem. Emiatt a budapesti ipar radikális átalakítása minduntalan – már a politika felső szintjén, és sok esetben a nagyvállalati lobbi nélkül is – zátonyra futott.

Az MSZMP BP VB 1975-ben tárgyalta a szelektív-intenzív fejlesztés tapasztalatait és céljait. Az előterjesztés megállapította, hogy az átalakítás célja egy *versenyképesebb* ipari struktúra létrejötte, azonban a IV. ötéves tervidőszak fejlesztései ellentmondások. Az erős iparvállalati lobbi hatására a városfejlesztési elképzelések miatt szükséges telephely-felszámolások ütköztek az ágazati szempontokkal.⁴⁴ Egy, az MSZMP budapesti gazdaságpolitikai osztálya által tárgyalt anyag szerint „a szelektív-intenzív fejlesztési elképzelések lassan haladnak előre. A vállalati tevékenység itt sem kielégítő. Szorgalmazni kell minden szinten ennek következetes megvalósítását.”⁴⁵ Ezért az 1976-ban induló V. ötéves terv a korábbinál még hangsúlyosabban tűzte zászlajára a szelektív-intenzív fejlesztést.⁴⁶ A Minisztertanács 1975 júliusában

⁴³ M(ESTERHÁZI) L(ajos): Az egyén és a közösség együttes javáért. Nyers Rezső látogatása a Budapest szerkesztőségében. *Budapest*, 1971/1. 2.

⁴⁴ BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1975. november 5-i ülésének jegyzőkönyve.

⁴⁵ BFL XXXV. 1.a16. 137. d. MSZMP Gazdaságpolitikai Munkabizottság (= MSZMP GPMB), 1976. október 28-i ülésének jegyzőkönyve.

⁴⁶ MOL M-KS 288. f. 15/317. ó. e. (MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottság (= MSZMP GPB), 1976. július 5-i ülés jegyzőkönyve)

értékelte az eddigi eredményeket, és utasította a minisztériumokat és a Fővárosi Tanácsot, hogy dolgozzák ki a szelektív-intenzív fejlesztés koncepcióját.⁴⁷ A lépés jelentőségét mutatja, hogy a népgazdasági tervező munka keretében Kádár-korszakban először Budapestre készült területi gazdaságfejlesztési program az ágazati jellegű tervek mellett. Az egyes üzemek az Állami Tervbizottság 1976-os iránymutatásai alapján dolgozták ki a cselekvési programokat (ún. „Konkrét Programok”) az V. és a VI. ötéves tervidőszakra. Ebben meg kellett nevezni a megszüntetendő gyártási ágak, tevékenységek, termékcsoportok, termékek nevét, a kitelepítéseket, az esetleges új gyártmányok bevezetését, az egyéb strukturális fejlesztést, és javaslatot kellett tenni az intenzív fejlesztés érdekében megvalósítandó akciókra is.⁴⁸

A minisztériumok a szelektív-intenzív fejlesztési programjaikat az MSZMP budapesti felsőbb fórumai és a Fővárosi Tanács elé terjesztették.⁴⁹ Mindegyik minisztérium anyagából leszűrhető, hogy a politika által elvárt exportnövelés érdekében és a munkaerőhiány miatt technológiai fejlesztést szorgalmaztak, komoly központi támogatással. Cserébe *hajlandónak* mutatkoztak a kötelezettségeik teljesítésére, a források területi átcsoportosítására, a gazdaságtalan termelés megszüntetésére is.

Az MSZMP BP VB 1977-ben, Darvas György OT ipari főcsoportvezető előterjesztésében tárgyalta *Budapest és vonzáskörzete iparának fejlesztési programját*, amit a minisztériumi ágazati programokból állítottak össze.⁵⁰ A célokat főként normatív eszközökkel szándékoztak elérni. A program fenntartotta az ipartelepítési tilalmat és tiltotta a létszámnövelő beruházások hitelezését, emellett korszerűsíteni kívánta a telephely-gazdálkodást. Ugyanakkor nem támogatta az agglomerációba történő kitelepítést, ami adott esetben tovább élezhetette a munkaerő-feszültségeket, az ingázók számának konzerválásával.

A vállalt termékszelekció nem volt gördülékeny, különösen az 1970-es évek második felétől akadozott. Erre egy, az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottsága által tárgyalt előterjesztés szövege is utalt: „Nem hall-

⁴⁷ 3323/1975 (VII. 31). MT. sz. határozat.

⁴⁸ BONTÓ László–OROSZ László: *Szelektív iparfejlesztés*. Kossuth, Budapest, 1978. 142.

⁴⁹ BFL XXXV. 1.a16. 136. d. MSZMP GPMB 1976. március 26-i, 1976. április 1-jei, 1976. április 8-i üléseinek jegyzőkönyvei.

⁵⁰ BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1977. október 5-i ülésének jegyzőkönyve.

gatható el, hogy az V. ötéves terv körülményei bizonyos kompromisszumokra kényszeríthetnek a budapesti ipari tevékenység szűkítésében, illetve egyes tevékenységek kitelepítésében. Ennek két oka van: egyrészt az, hogy a belföldi szükségletek és az exportnövelés érdekei miatt a termelési programok alig szűkíthetők (voltaképpen „felesleges”, igények nélküli tevékenység már ma sincs a budapesti iparban!), a másik ok pedig az, hogy a tevékenységek kitelepítése igen drága és időigényes feladat.”⁵¹

Az egyes ágazatok, például a gépipar és a vegyipar szelektív-intenzív fejlesztési programjáról élénk tárgyalássorozat bontakozott ki a budapesti tanács, a pártszervek és a minisztérium(ok) között. A vegyipar területén – a magas hatékonyság miatt – elsősorban a gyógyszeriparban volt érdemes a budapesti telephelyeket fejleszteni. A gyógyszeripar központi fejlesztési programja értelmében a budapesti gyógyszergyártást és gyógyszeripari kutatást kiemelten kezelték, amiből a fővárosi ipar egészében jelentősen profitált.⁵²

Az 1970-es évek végén készítették elő a budapesti agglomeráció hosszú távú fejlesztési koncepcióját. Ez a stratégia továbbra is a szelektív-intenzív fejlesztést preferálta és jelentősebb termék-, illetve telephely-megszüntetések mellett foglalt állást. A program a szelektivitás és az intenzív fejlesztés következetes képviselője mellett lándzsát tört a helyi ipari szolgáltató kapacitások bővítése mellett.⁵³ A szelektív-intenzív fejlesztés 1980-ig nem hozta meg a várt eredményeket, de a döntéshozók ennek folytatását szorgalmazták. Ezt a következőkkel támasztották alá:

a) a főváros munkaerő-helyzetében komoly feszültségek jelentkeznek, nagy a munkaerőhiány, csökken a foglalkoztatottak száma;

b) a budapesti iparvállalatok állóeszköz-állománya korszerűtlen, elavult;

⁵¹ MOL M-KS 288. f. 15/317. ö. e. MSZMP GPB 1976. július 5-i ülés jegyzőkönyve.

⁵² MOL XIX-F-17-x (Nehézipari Minisztérium (=NiM), Műszaki Fejlesztési Főosztály, Műszaki Osztály). 152. d. Tárgyalási anyag az MSZMP BPB, az FT VB és a NiM vezetői között folytatandó tanácskozáshoz. j. n.; illetve: Szekeres Gábor főosztályvezető-helyettes feljegyzése Mahács Miklós osztályvezető részére. Budapest, 1979. június 18.

⁵³ MOL XIX-F-17-x (NiM, Műszaki Fejlesztési Főosztály, Műszaki Osztály.) 153. d. Stadinger István és Császár Ferenc levele dr. Juhász Ádámnak, NiM államtitkárnak. 1979. április 19. Ennek mellékletei: 1. Budapest és az agglomerációs övezet távlati fejlesztési koncepciójának kiinduló munkahipotézisei. Budapest, 1979. március.; 2. Budapest és az Agglomerációs Övezet hosszútávú fejlesztési koncepciója. 1979. március.

c) a budapesti ipar múltjából eredő széles és sok esetben elavult gyártmánystruktúra;

d) a vállalati ipartelepeknek a kitelepítés és a telephely-megszüntések ellenére továbbra is jelentős száma és szétszórtsága;

e) a városfejlesztéssel összefüggő gondok, infrastrukturális ellátás hiányai (például vízhiány), a környezetszennyező termelés;

f) az itt koncentrálódó szellemi bázis nem kellő hatékonyságú felhasználása.⁵⁴

A szelektív-intenzív irányú fejlesztés erősítése és gyorsítása, valamint a nagyvállalatokkal szembeni hatásosabb fellépés a fővárosi pártvezetést is erősen foglalkoztatta. Ezért például a VI. ötéves tervről szóló viták során is egyöntetű volt az a vélemény, hogy komoly feladat hárul a párt- és a tanácsi vezetésre az iparvállalatok ellenállásának letörésében, mert „az a tapasztalatunk, az a félelmünk, hogy ha a termékszerkezet átalakítását, termékszerkezet váltást, szelektív iparpolitikát a vállalati szférára bízunk, nem megy kellően előre a kérdés.”⁵⁵ Az is igaz azonban, hogy a termék- és gyártmány szelekciót a vállalatok részéről sokszor hátráltatta, hogy a gazdaságtalan termékek termelését több esetben nem lehetett befejezni, mert a népgazdaságnak szüksége volt rájuk. Sokuk csak tőkés import révén lett volna helyettesíthető, ami még nagyobb költségekkel járt volna. Molnár Endre, az MSZMP BP VB egyik tagja is felhívta a figyelmet arra, hogy a fejlesztés nincs kellően átgondolva, ami kihat az egész ipar eredményességére: „a fővárosban soha nem volt összhangban a népgazdasági szükségletekkel, hogy hol kell tervszerűen úgy visszavonulni, hogy a maradék hatékonyabb legyen, gazdaságosabban produkáljon.”⁵⁶ Inkább egyfajta spontán racionalizáció zajlott a munkaerő-helyzet függvényében, a szelektív-intenzív fejlesztés központi politikája nehezen volt érvényesíthető.

A főváros szelektív-intenzív fejlesztési irányát meghatározó 1978. évi PB-határozat óta eltelt időszak eredményeit 1983-ban, illetve 1984-ben vizsgálták felül. Az első, az MSZMP BP VB elé került jelentés megállapította, hogy „a budapesti ipar szelektív-intenzív fejlesztési kon-

⁵⁴ BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1981. június 24-i ülésének jegyzőkönyve.

⁵⁵ BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1980. október 9-i ülésének jegyzőkönyve. Bozsó László hozzászólása.

⁵⁶ BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1980. október 9-i ülésének jegyzőkönyve. Molnár Endre hozzászólása.

cepciójával összefüggő feladatok megvalósításában csak részlegesen sikerült előrelépni. Az ipar intenzív és szelektív fejlesztésére, rekonstrukciójára és a telephely-gazdálkodásra vonatkozó elképzeléseket a tárcák nem tudták az ágazati programokba és a vállalati tervekbe kellően integrálni.”⁵⁷ A főváros fejlesztésével foglalkozó 1984. február 28-i PB-határozat újra kiemelte a szelektív-intenzív fejlesztés szükségességét.⁵⁸ Emiatt az élől munkát csökkentő, termelékenységet, és a hatékonyságot növelő beruházásokat szorgalmaztak, elsősorban az elektronika, híradás- és vácuumtechnika, a gyógyszeripar, a műszeripar, a járműipar, a háztartási vegyipar és ipari szolgáltatások terén. Előírták a termékszerkezet korszerűsítését is. Az anyag külön foglalkozott az élelmiszeriparral, ahol nagyszabású rekonstrukciókat irányoztak elő annak elavultsága miatt (például a sütőipar, a Budapesti Tejipari Vállalat, a Kőbányai Sörgyár rekonstrukciójának folytatását írták elő, emellett a Budapesti Húsipari Vállalat megújítására is javaslatot tettek).

A fővárosi ipar racionalizálásának és szelektív intenzív fejlesztésének utolsó nagyszabású programja 1986 tavaszán született meg, ugyanis a Minisztertanács 3173/1984. sz. határozata értelmében úgynevezett átfogó tervben kellett összegezni a fővárosi ipar helyzetét és a szükséges teendőket.⁵⁹ A Kapolyi László ipari miniszter által szignált dokumentum újdonsága, hogy külön kitért a fővárosi ipar infrastrukturális problémáira is. Az ipar igényei és a kommunális szolgáltatások kapacitása között fokozódtak a feszültségek, különösen a vízellátás terén: napi 23 ezer m³ vízhiánnyal számoltak a VII. ötéves tervben, emiatt a vállalatok számára fokozott víztakarékosságot, újrahasonosítást, valamint saját vízkinyerés megteremtését szorgalmazták. A szelektív-intenzív fejlesztés 1986-os programja számos alaposan kidolgozott és újszerű intézkedést javasolt (például az innovációs bázishoz kapcsolódó ágazatok fejlesztése), a megvalósítás érdekében pedig egy munkaprogramot is tartalmazott. Mindezek végrehajtására azonban a válság miatt már nem került sor.

⁵⁷ BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1983. szeptember 7-i ülésének jegyzőkönyve.

⁵⁸ MOL M-KS 288. f. 5/904. 6. e. (MSZMP PB, 1984. február 28-i ülés jegyzőkönyve)

⁵⁹ BFL XXXV 1e. 19. d. MSZMP Budapesti Pártbizottság, Gazdaságpolitikai Osztály (=MSZMP BP GPO) *A fővárosi ipar racionalizálásának, szelektív-intenzív fejlesztésének programja*. Ipari Minisztérium, Budapest. 1986. március 20.

A fővárosi ipar kétségtelenül meglévő sikeres fejlesztéseinek alapját mindezek ellenére nem a fővárosra érvényes szelektív-intenzív fejlesztéspolitikában, hanem országos programokban találjuk meg. Az iparpolitikai lobbival több pontok szembemenő szelektív-intenzív fejlesztéspolitika kudarca nagyban hozzájárult a budapesti ipar korszerűtlen szegmenseinek továbbéléséhez, a kedvezőtlen telephelyi és gazdasági struktúra fennmaradásához. A budapesti ipart átfogóan kezelő szelektív-intenzív iparpolitika és a nagyvívű programok önmagukban nem voltak képesek jelentős változásokat elérni a fővárosi iparban. A szelektív és intenzív elemek (telephelyek, a fejlesztés, foglalkoztatás) komoly konfliktusterületnek számítottak a vállalatok, a minisztériumok, illetve a párt helyi és országos szervei között, és az érdekellentétek miatt az átfogó tervek egyes pontjai nemegyszer csorbultak, illetve meg sem valósultak. Az igazi szelekció aztán 1990-ben következett be, a rendszerváltozás a budapesti ipar egészét teljesen átalakította. A piacgazdaság folyamatai azonban a korábbi párthatározatoktól teljesen eltérő jellegű kiválasztódást eredményeztek a főváros iparában.

A modernizáció problémája

A fővárosi ipar modernizációjában általában egyetértettek a különféle érdekcsoportok. A műszaki színvonal emelése az intenzív iparfejlesztés legfontosabb célja volt, azonban ennek megvalósítása már számos akadályba ütközött. A nagyvállalatoknak egy bizonyos határon túl nem volt érdeke a munkaerő tömeges kiváltása korszerű berendezésekkel, illetve nehezen akadt ezek kezelésére alkalmas munkaerő, ami a beruházások hatékonyságát csökkentette. A fővárosi ipar lehetőség szerinti modernizálása mindazonáltal fontosnak számított, mert az elfogadhatatlanul elavult, nemegyszer az I. világháború előtt, illetve alatt gyártott gépekkel felszerelt üzemek rendkívüli elégedetlenséget szültek a dolgozók körében, és megfelelő technológia híján nem lehetett kijátszani a másik vállalati adut, az export fokozását sem. Gyakran érveltek a fővárosi ipar modernizációja mellett azzal is, hogy ennek elmaradása az egész hazai ipar fejlődését gátolja.

A minisztériumok a fejlesztendő kategóriákba került vállalataikat igyekeztek „helyzetbe hozni” a belső piacon és külföldön egyaránt. Különösen a kivitel, azon belül is a tőkés export növelése szerepelt a ter-

vekben, ennek érdekében beruházásokkal, licencvásárlással és szervezeti átalakítással próbálták fejleszteni a fővárosi üzemeket. A műszaki fejlesztés szükségességét alátámasztotta, hogy a magyar termékek Nyugat-Európához képest alacsonyabb hatékonysággal, gyengébb technikai jellemzőkkel készültek gyenge versenyképességük a dollárbevételei lehetőségeket csökkentette. A kedvezőtlen besorolású gyárak viszont nem kaphattak számottevő fejlesztési forrást. Ez hozzájárult a korszerűtlen állapotok fennmaradásához, valamint a fejlesztésben nem részesülő üzemekben „alternatív” fejlesztési módok igénybevételéhez: ezek az üzemek is fejlesztettek, csak a beruházásaikat könyvelési trükkök segítségével eltűntették. A politika tudott róla, hogy a központi programokat megkerülve számos vállalat „titokban” fejleszt, de az ipari lobbij ereje miatt a legtöbbször szemet hunyt felette.

A budapesti ipar korszerűtlensége már a vizsgált időszak kezdetétől komoly fejtörést okozott a tanácsi- és pártvezetőknek. A budapesti pártbizottság ipari osztálya 1957-58-ban több üzemben is vizsgálta a termelés műszaki feltételeit és minőségi eredményeit, és 1958-ban tárgyalta az erről szóló jelentést.⁶⁰ Az anyag leszögezte, hogy a fővárosi ipar technológiája elavult, a gyárak állapota sok kívánnivalót hagy maga után. Az épületek és a gépek korszerűtlenek, vannak túlzottan tűzveszélyes épületek, illetve az anyagfáradás miatt sok a géptörés. A munkavédelmi szabályokat a budapesti üzemekben sok tekintetben nem tartják be. Kezdetől fogva probléma volt, hogy a gépbeszerzés és az építkezés nem volt kellő összhangban. A Reszelőgyárban sok olyan gép „hever”-t, amit Miskolcra hoztak át, ugyanakkor a Fémdoboz- és Tubus Művekhez új gépek érkeztek, de nem tudták azokat elhelyezni.⁶¹

Az MSZMP BP VB 1958. május 26-án részletesen tárgyalta egyes budapesti nagyüzemek műszaki fejlesztésének problémáit.⁶² A VB asztalára került jelentés előljáróban megállapította, hogy az MDP KV 1955-ös, a műszaki színvonal emelésére hozott határozata óta „a műszaki fejlesztés terén – néhány kivételtől eltekintve – a fejlődés lassú. Isme-

⁶⁰ A vizsgálat alá vett gyárak és pártszervezeteik: Lampart, Budafoki Zománcárugyár, Fémtömegcikkipari Vállalat, Fémszerelvények Gyára, Fémdoboz és Tubusipari Művek, Lemezárugyár, Fémbútorgyár, Reszelőgyár, Csavarárugyár. BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1958. február 24-i ülésének jegyzőkönyve.

⁶¹ Uo.

⁶² BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1958. május 26-i ülésének jegyzőkönyve.

retes, hogy a munka termelékenységének emelkedése Magyarországon igen alacsony. Nemzetközi statisztika szerint 1950–1955 között a munka termelékenysége Magyarországon csak 24%-kal emelkedett, ami a legrosszabb a KGST-országok között.”

Az iparfejlesztés legfontosabb elve országos szinten a hatékonyság és a termelékenység növelése volt. Ez különösen fontos volt Budapesten, mivel az 1960-as évek közepétől a beruházások hiánya miatt a fővárosi telephelyű ipar növekedési üteme a vidékinek csak a felét (évi 2-3%) tette ki. Az ipari termelés növekedésének itt teljes egészében a termelékenység növekedésén kellett alapulnia.

A budapesti gazdaság- és várospolitikusok városfejlesztési célból szorgalmazták az ipar fokozott modernizációját. Az MSZMP budapesti pártbizottságának ülésén markáns vélemények is elhangzottak, amikor a testület a IV. ötéves terv fővárosi iparfejlesztésének szükségességét tárgyalta. Perényi Imre, a kor elismert várostervezője kifejtette, hogy a budapesti iparnak fejlődnie kell, szüksége van a rekonstrukciós beruházásokra, mivel a fejlesztés megakadályozása egyenlő lenne a magyar ipari fejlődés megakadályozásával. „Egyetérttek Németh Károly elvtársnak a pártbizottság egyik ülésén elmondott nézetével, hogy lassan a budapesti ipar egészen öreg, összevissza tákolt épületekben dolgozik.”⁶³

A budapesti ipar műszaki színvonalának találmányokkal történő emelése a Kádár-rendszer végéig napirenden volt. A döntéshozók és a vállalatok is felismerték, hogy a műszaki intézkedések, találmányok, újítások preferálása fontos szerepet játszhat a termelékenység növekedésében.⁶⁴ Az 1968-as gazdasági reform után kimondottan szorgalmazták a nemzetközi licencek átvételét és a bevezetési idő rövidítését. A fővárosi gépipar 1969-ben már 30 új termékféleséget gyártott főként nyugati országokból vásárolt licencek alapján, mindez 1969-ben a gépipar késztermelésének 4,2%-át tette ki. Az újítások esetében a legnagyobb problémát az üzembe helyezés jelentette, például a gépgyártás területén körülbelül 10 hónap telt el a termék prototípusának jóváhagyása és üzemszerű gyártásának megkezdése között. A bonyolultabb gépeknél az átfutás 2-3 év is lehetett, a legjelentősebb új konst-

⁶³ BFL XXXV.1.a3. MSZMP Budapesti Pártbizottsága 1970. február 25-i ülésének jegyzőkönyve.

⁶⁴ BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1957. augusztus 12-i ülésének jegyzőkönyve.

rukcióknál pedig nemritkán 5-7 év telt el!⁶⁵ A licencvásárlások esetén előtérbe került a vállalatok önálló kezdeményezése, ugyanakkor alkalmi megfontolások is fontosak lehettek, ezért véletlenül nemegyszer ugyanazt a licencet több budapesti gyár is megvette. A legtöbb újítást az NSZK-ból, majd csökkenő sorrendben Franciaországból, Svájcból, Angliából és Ausztriából vásárolták. A felhasználás részletes elemzésével arra jutottak, hogy a kicsi, olcsó licenceknek volt a legrövidebb a bevezetési ideje. A licencek másik része nagyobb volumenű volt, és elsősorban a központi fejlesztési programokat szolgálta. Ezekkel már komolyabb nehézségek merültek fel, és kérdéses volt, hogy mire bevezetik, lesz-e az adott termék gyártásának értelme. A vizsgálat megállapította, hogy kevés a szocialista országokból származó licenc, „ami szemléleti problémát is tükröz.”⁶⁶

A nemzetközi kooperációk terén a gyógyszeripar járt az élen. 1971-ben a Chinoin a svájci Ciba-val, az Egyesült Gyógyszer- és Tápszergyár a svájci Sandozzal, a Kőbányai Gyógyszerárugyár a holland Organon és a belga Jansen céggel kötött kooperációs szerződést. Ezek alapján az első időszakban a külföldi cég több hatásos gyógyszer alapanyagát szállította Magyarországra. A hazai gyár elkészítette a gyógyszert, a későbbiekben pedig vásárolt licenc alapján gyártotta, s főként belföldi ellátásra, de megegyezés szerint exportra is.⁶⁷ Az éles nemzetközi versenynek jobban kitett budapesti gyógyszeripar fejlesztései nevezhetők a legsikeresebbek, mert itt nem érvényesülhetett maradéktalanul az innovációt gyakran letörő, a status quo-ban érdekelt szocialista nagyvállalati attitűd.

A technológiai újítások, licencek széleskörű alkalmazását sokszor nem támogatta, hanem akadályozta a politika. Sok alkatrész embargó alatt állt, így a technikai színvonal emelése nagy nehézségeket okozott. Az innovatívabb budapesti vállalatok – széleskörű külföldi kapcsolatrendszereik révén – sikeresen használtak fel számos licencet, de ezért komoly küzdelmet kellett folytatniuk. A sikerek ellenére „az általános

⁶⁵ VISZKEI Mihály: Budapest ereje – iparának hatékonysága. *Budapest*, 1972/2. 1–3.

⁶⁶ BFL XXXV. 1.a16. 135. d. MSZMP GPMB 1973. január 4-i ülésének jegyzőkönyve.

⁶⁷ A nemzetközi kapcsolatrendszer bővülése mellett a dinamikusan fejlődő budapesti gyógyszeripar az 1970-es évek elején két, lényegében csődbe jutott gyárat is átvett (a Kőbányai Gyógyszergyár a Dorogi Szénfeldolgozó Vállalatot, a Chinoin a nagytétényi Bányagyutacsgyárat). *Népszabadság*, 1971. január 14.

képhez az is hozzátartozik, hogy a világ technológiai változásait valóban követni akaró erőfeszítések legtöbbször csak mintegy partizánakcióként és szigetszerűen jelentek meg, az erre a célra létrehozott szervezet, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság is sokszor csupán csempészárúként tudott elhelyezni egy-egy technológiát...” – fogalmazta meg a licensz-szerzés nehézségeit egy, az 1980-as évek közepén született tanulmány.⁶⁸

A műszaki fejlődés visszamaradottsága mögött nem csak az állt, hogy a nyugat-európai fejlesztések zöme késve, vagy egyáltalán nem kerülhetett a hazai piacra, hanem több ízben a Külkereskedelmi Minisztérium maga akadályozta a behozatalt, elengedhetetlen fejlesztéseket blokkolva ezzel. Ezt példázza a következő eset is. A Csepel Művek kerékpárgyárának a kerékpáralkatrész-gyártáshoz szüksége volt egy kerékpárváz-hegesztésre alkalmas robotra, illetve egy vázösszeszerelő célberendezésre. A tröszt behozatali engedélyt kért a robotra, de a Külkereskedelmi Minisztérium Engedélyezési Bizottsága – a kerékpárgyártás gazdaságossági problémái miatt – azt nem hagyta jóvá. A CSM vezérigazgatója többször szorgalmazta a behozatali engedélyt, de előrelépés nem történt. A vezérigazgató ezért levélben fordult Soltész István miniszterhelyetteshez, kérve közbenjárását az ügyben – eredménytelenül.⁶⁹

Megállapítható, hogy a fővárosi ipar modernizációját akadályozta a beruházások lassú megtérülése, valamint a szocialista gazdasági tömbhöz tartozás. A tervgazdálkodás és keretei között, a Nyugattal korlátozott kapcsolatot fenntartva nem lehetett hatékony modernizációs politikát folytatni. Történt ez annak ellenére, hogy talán ezen a területen volt a legnagyobb összhang az egyes ipari szektorok és támogatóik között. Az egységes fellépést azonban itt is akadályozta a párt, a nagyvállalatok, a minisztériumok és a tanács eltérő országos és budapesti ideológiai és iparpolitikai, valamint a városon belüli stratégiai kooperáció hiánya.

⁶⁸ VAMOS Tibor: *Iparpolitika és gazdaság: eredmények, gondok, távlatok. Valóság*, 1985/6. 29.

⁶⁹ MOL XIX-F-18-h. 2. d. Ipari Minisztérium, Soltész István miniszterhelyettes iratai. Dr. Garai Vilmos, CSVFM vezérigazgatójának levele Soltész Istvánhoz. 1981. február 5. MH-IV.236.

A fővárosi iparpolitika mint munkáspolitikai

A korszak foglalkoztatás-politikája lényegében egyet jelentett a munkáspolitikával, ami Budapesten különösen kényes kérdés volt. A rendszer hatalmi bázisát a munkásosztály alkotta, de a budapesti munkásság nagy része az 1956-os forradalom mellé állt, majd pedig aktívan részt vett a munkástanácsok életében. A Kádár-rendszer számára különösen fontos volt a munkásság jóindulatának elnyerése, helyzetének megszilárdítása. Ebbe nem feltétlenül illett bele a budapesti ipar visszaszorítása, a dolgozók munkakörülményeinek romlása, vagy munkahelyük kitelepítése. Ugyanakkor a politikai vezetésnek a területi egyenlősítő törekvések és a hatalmas budapesti népességkoncentráció által okozott nehézségek (például „agyelszívás” vidékről; a beköltöző fiatalok lakáshoz juttatásának nehézségei stb.) miatt mégiscsak szűkíteni is kellett a fővárosi foglalkoztatottság lehetőségeit.

Az iparvállalatok messzemenően kihasználták, hogy a pártvezetés a teljes foglalkoztatottság, az állandó életszínvonal-emelést szem előtt tartó ideológiai alapok miatt, a deklarált szakpolitikai elvek ellenére, szemet hunyt az engedély nélküli fővárosi beruházások, létszámbővítések és az iparkitelepítési határozatok be nem tartása felett. Némi változást eredményezhetett volna az 1960-as évek második felétől az, hogy a fővárosi iparban foglalkoztatottak 600 ezres létszáma érezhetően csökkenni kezdett, így az ipari munkásság eleinte lassan, majd egyre gyorsabban zsugorodott: ha leszámítjuk a budapesti ipar által foglalkoztatott ingázókat, akkor a budapesti ipari dolgozók száma az 1980-as évek végére 200 000 fő körülire csökkent.⁷⁰

A létszámcsökkenés azonban inkább aktivizálta, mintsem gyengítette a nagyvállalati lobbis tevékenységét. Míg a várospolitikusok a budapesti ipari foglalkoztatottság folyamatos csökkentését szorgalmazták, a fővárosi vállalatok és a minisztériumok a munkaerő-növelésben voltak érdekeltek. A foglalkoztatás terén is – hasonlóan a telephely-po-

⁷⁰ Budapesten az ipari munkahelyek több mint 20%-át az ingázók töltötték be, egy részük alacsony színvonalú munkásszállón élt. A bejárók száma a munkásszállókon lakókkal együtt összesen 160 000 fő volt, ebből kb. 120 000 fő dolgozott az iparban és az építőiparban. A vidéki iparosítás következtében számuk az 1960-as évek közepétől már nem növekedett tovább. BARTA Györgyi: *A budapesti ipar munkaerőháttéré. Előadás a Francia-Magyar Kollokviumra*. Kézirat, MTA FKI könyvtára. 1975. 1–12.

litikához – kialakult a tanácsi- és pártszervek, illetve a minisztériumok és vállalatok közötti konfliktusmező. A lassan posztindusztriális fejlődési szakaszba lépő Budapesten a munkaerő-tartalékok elapadtak, és természetes folyamatként nőtt a munkaerő-vándorlás a nem túlzottan vonzó ipari munkahelyekről a szolgáltatási ágak felé. A nagyvállalatok csak vidéki telephelyek létesítésével és fejlesztésével tudták kivitelezni munkaerő-bevonáson alapuló gazdasági stratégiájukat. Emellett viszont foggal-körömmel ragaszkodtak a kényelmesebb – és tegyük hozzá: elavultságuk ellenére sokszor termelékenyebb – budapesti telephelyeikhez.

Mindmáig viták tárgya, hogy Budapest esetében – a foglalkoztatotti létszám csökkenésével párhuzamosan – beszélhetünk-e posztindusztriális fejlődés egyes jegyeiről. Többen azért óvakodnak ettől, mert Budapesten a termelés volumene a csökkenő létszám ellenére is nőtt.⁷¹ A foglalkoztatottak létszámának csökkenése azonban – az iparvállalatok törekvései ellenére – meghaladta a munkaerő apadásának ütemét. A munkaerő egy kisebb része – legalábbis papíron – a mezőgazdasági szektorba (például az 1980-as években a TSZ-mellékküzmágakba) áramlott, de az újabb munkaképes korosztályok már a szolgáltatásokban helyezkedtek el. Az időszak vége felé a budapesti iparon belül is megerősödött a szolgáltató-irányító jelleg. Mindezeket a terciarizálódás jeleként is felfoghatjuk, és bizonyos, hogy jelentős dezindusztrializáció zajlott le a fővárosban.

Az 1960-as évek közepéig sokrétű, de sokszor egymással ellentétes folyamatok játszódtak le a foglalkoztatás-politika terén. Bár az általános cél a fővárosi ipari dolgozók létszámemelkedésének és ezáltal a budapesti népesség-koncentráció növekedésének megakadályozása volt, az ipar extenzív növekedést szolgáló lobbija a felső vezetésig elért. Például az MSZMP KB elé terjesztett, a II. öt éves tervről szóló javaslat a fővárosi foglalkoztatottság 100 000 fővel történő növelését célozta meg, ami az ipari foglalkoztatottakra is vonatkozott. Ez az anyag mindenképpen szemben állt a szakmai elképzelésekkel és az uralkodó szemlélettel. Kossa István közlekedési és postaügyi miniszter az előterjesztést tárgyaló ülésen megdöbbenésének adott hangot, amiért a tervezettel ellentétben ilyen volumenű foglalkoztatás-bővítést tervez-

⁷¹ Beck Béla: Iparfejlesztés vagy visszafejlesztés? *Budapest*, 1978/6. 29.

nek Budapesten. Kádár közbevetette, hogy a létszámstopnál eredetileg csak a bejárókra gondoltak, mire Kossa így folytatta: „Hogy mire gondolunk Kádár elvtárs, az egy, a másik meg az, hogy hogy valósul ez meg, lassan a bejárás is mindinkább nehezebb lesz és komplikáltabb, de ha százezerrel nő Budapesten a dolgozók száma (!), akár bejáró lesz, akár Budapesten lesz, mindenhogyan nehéz lesz.”⁷² Kossa felhívta a figyelmet arra, hogy korábban azért szorgalmazták a rekonstrukciós fejlesztést, hogy elkerüljék a fővárosi ipari létszám növekedését, ezzel szemben az előterjesztés egészen más politikát tükröz. Tény és való, hogy részben a rekonstrukció eredményeként II. öt éves terv elején az iparban foglalkoztatottak száma tovább nőtt, ami a felső vezetésben komoly aggodalomra adott okot. Egy, a minisztertanács számára készült előterjesztésben Veres József, az FT VB elnöke aggodalmának adott hangot, mert a „fővárosi ipari üzemek, vállalatok szinte korlátlan elhelyezkedési lehetőséget kínálnak a vidékiek számára”. A migráció megakadályozására Veres a gyengén fejlett megyék iparosítását javasolta, mert – ahogy fogalmazott – „tudatában vagyunk annak, hogy Budapest túlszűfolttsága nem szüntethető meg adminisztratív jellegű intézkedésekkel.” Az előterjesztés szerint a főváros elszívó hatása már a szakmunkásoknál jelentkezett, mert évenként 10–12 000 fiatal került vidékről Budapestre szakmát tanulni, akiknek jó része a fővárosban maradt. Komoly probléma volt, hogy a munkaerő-közvetítők előszeretettel közvetítettek ki vidéki embereket a fővárosba; Veres ennek a gyakorlatnak a megszüntetését követelte, javasolta, hogy vidékit csak akkor lehessen felvenni, ha fővárosi munkavállaló nem jelentkezik.⁷³

Az 1965-ben kezdődő létszámcsökkenéssel párhuzamosan a vállalatok egyre nagyobb munkaerő-hiányt jeleztek a minisztériumok felé, aminek kielégítése újabb tömegek fővárosba vándorlásával fenyegetett. Az akadozó iparkitelepítéseknek kezdetben egyáltalán nem volt hatása a munkaerőpiacra, így nem tudott annyi munkahely felszabadulni, mint amennyire a minisztériumok igényt tartottak. A munkaerőhiány leküzdésére a vállalatok vidékről hoztak fel szakmunkáso-

⁷² MOL M-KS 288. f. 4/43. 6. e. (MSZMP KB, 1961. szeptember 12-i ülés jegyzőkönyve.)

⁷³ MOL XIX-F-17-b. 40. d. (NiM, Igazgatási Főosztály, Tük. II. iratok). Budapest túlszűfolttsága és a főváros lakossága további növekedésének megakadályozása. Veres József nem az FT VB elnökének előterjesztése a Minisztertanácshoz. 1961.

kat, újabb munkásszállók épültek.⁷⁴ A vidék iparosítása és a fővárosi lakáshoz jutás nehézségei következtében azonban az 1960-as évek végétől a vidékiek beáramlása csökkenésnek indult.

Az üzemeknél fellépő munkaerőhiány zömmel strukturális és képzettségi okokra volt visszavezethető, éppen ezért a kapun belüli munkanélküliség mindvégig magas volt.⁷⁵ A dologkerülés, a nem megfelelő munka egyes esetekben olyan kirívó méreteket öltött, hogy a vállalatok kénytelenek voltak az alkalmatlan munkásaikat elbocsátani. Például az Elzett Fémlemezipari Művekben 1965-ben 38 embert küldtek el, italozás, munkakerülés szerepelt az okok között. Mindemellett jellemző a korszak munkáspolitikájára, hogy mindegyik elbocsátott 30 napon belül talált magának munkahelyet, így nem szünetelt a munkaviszonyuk.⁷⁶ Több fórumon is elhangzott, hogy a kapun belüli munkanélküliség megoldása jelentheti a fővárosi munkaerő-helyzet kulcsát.⁷⁷ A munkaerő-gazdálkodás és a vállalatok beruházási tevékenysége nem volt megfelelő, a rekonstrukciók során nemegyszer olyan gépeket építettek be, amelyeket szakemberek híján nem lehetett kihasználni. A „Kutatási zárójelentés a 'Budapesti agglomeráció közgazdasági problémáiról' c. témáról” elnevezésű munka opponensi véleményében dr. Kőszegi László kifejtette, hogy – szemben a tanulmányban olvasható megállapításokkal – „különböző becslések szerint a kapun belüli munkaerő-tartalék 60–100 ezres nagyságrendben mozoghat”.⁷⁸

Komoly problémát jelentett, hogy a vállalatok érdekeltsége miatt a tervekkel ellentétben nem egy tevékenység esetében a munkaerő-igényes fázisok Budapesten maradtak (például szerelés, végtermék előállítás), és a vidéki telephelyre kiselejtezett gépsort vittek. A nagyobb szakemberigény is sok esetben a fővárosban maradt meg, azzal az in-

⁷⁴ *Népszabadság*, 1960. október 8. Az 1970-es évek elején ezekben a szállókban több mint 50 000 ember lakott. In: TATAI Zoltán: *A budapesti szelektív iparfejlesztés és az iparkitelepítés*. I. m. 2.

⁷⁵ Nagy gondot jelentett a nem megfelelő szakmai végzettség és a betanított, illetve segédmunkásság magas aránya. In: *A budapesti agglomeráció fejlődésének és jelenlegi helyzetének elemzése*. I. m. 92.

⁷⁶ *Népszabadság*, 1965. március 18.

⁷⁷ BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1962. március 19-i és április 16-i üléseinek jegyzőkönyvei.

⁷⁸ FODOR László (szerk.): *Kutatási zárójelentés a „Budapesti agglomeráció közgazdasági problémáiról” c. témáról*. Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet Közleményei, 5/1971. 26.

dokkal, hogy az itteni gyártás nem tömegszériás termelés, hanem nagyobb egyéni hozzáadott értéket képviselő tevékenység. Az 1970-es évek végére azonban a fővárosi iparnak a demográfiai folyamatok miatt is teljesen elapadtak a munkaerő-forrásai, az 1970-es évek második felében az összes munkaképes korú férfi mellett a nők 88,7%-a dolgozott, tanult, illetve gyes-en volt.⁷⁹ 1975 és 1980 között a budapesti vállalatok közel 60%-a növelte a vidéki munkahelyeken foglalkoztatottak számát és mintegy egyötödüknel ez a növekedés kiegyenlítette vagy felülmúlta a Budapesten bekövetkezett létszámcsökkenést. A fővároson kívüli munkahelyeken foglalkoztatottak száma több alágazatban – például a híradás- és vákuumtechnikai, a fémtömegcikk, a fafeldolgozó, papír, textilruházati, bőr, szőrme és cipőiparban – meghaladta a Budapesten dolgozókéét.⁸⁰ Az 1980-as években néhány ágazatban, például a könnyűiparban a fővárosi ipari munkaerőhiány különösen súlyossá vált.⁸¹ Mindennek következményeként a beépített kapacitások kihasználtsága is csökkent, a több műszak hiánya miatt ez különösen a folyamatos műszakokkal dolgozó üzemekre volt jellemző.

A munkaerő létszámának alakulása mellett a munkaerő színvonalával kapcsolatos kérdések jelentették a foglalkoztatás-politika másik súlypontját. A termelékenyebb ipar megteremtésének alapja a magasán képzett szakembergárda lehetett volna. Bár a város az évtizedes hagyományok és az egyetemek miatt az országos átlagnál sokkal több jól képzett szakemberrel rendelkezett, folyamatosan törekedtek a minőségi munkaerő körének bővítésére. Szakemberekből rosszul álltak, a szakmunkás iskolák a beiskolázást alig tudták teljesíteni. 1970-ben például öntőnek, kovácsmesternek nem jelentkezett senki.⁸² Problé-

⁷⁹ BERTALAN János: A munkaerő-gazdálkodás feladatai. *Budapest*, 1977/2. 1. Megemlítendő, hogy a gyes-en lévők száma az évtized végére meghaladta a 60 000 főt.

⁸⁰ BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1981. június 24-i ülésének jegyzőkönyve.

⁸¹ A könnyűiparon belül különösen a ruházati ipar munkaerő-helyzete volt tragikus. 1976–1980 között a ruházati iparban dolgozók száma 23,5%-kal (kb. 18 000 fővel) csökkent. BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1980. november 26-i ülésének és 1973. január 19-i ülésének jegyzőkönyve. Ebben az időszakban jelentek meg Budapesten a textiliparban például a kubai női vendégmunkások is.

⁸² MOL M-KS 288. f. 4/107–108. ó. e. (MSZMP KB, 1970. július 15–16-i ülés jegyzőkönyve.); BFL XXXV.1a3. MSZMP Budapesti Pártbizottsága 1973. október 30-i ülésének jegyzőkönyve; BFL XXXV.1.a4. MSZMP BP VB 1971. július 19-i és 1974. május 24-i ülésének jegyzőkönyvei.

maként jelentkezett, hogy a budapesti egyetemeken a mérnökök közül sokan kaptak elméleti, konstruktóri jellegű képzést, és kevesebben az ipar számára jobban hasznosítható technológusi felkészítést.

Voltak olyan hiányszakmák, amelyeket nagyon nehezen lehetett betölteni minőségi munkaerővel, ez kedvezőtlen folyamatokat generált, különösen azért, mert hiány volt jó vezetőkből is. Például a professzionális üzemszervezéshez kevesen értettek, önálló szervezési részlegek csak a nagyüzemekben működtek, a szervezési tevékenység lassan fejlődött, ami kihatott az üzemek hatékonyságára. Így például a Soroksári Öntödében korszerű automata gépeket helyeztek üzembe anélkül, hogy vizsgálták volna ennek hatásait az üzem egészére. „A szűk szervező kapacitás tényével függ össze az a nem kívánatos jelenség is, hogy a szervezés kezd divatos szakmává válni, szaporodnak a félművelt, áltudományos, zavaros nézeteket képviselő konjunktúra-lovagok” – fogalmazta meg egy pártbizottsági előterjesztés.⁸³ Mindez azért történhetett, mert a rendszer működési mechanizmusa folytán a pozíciójukba ragadt régi vállalatvezetők a technika fejlődésével sokszor nem tudtak lépést tartani. A megfigyelésre kijelölt budapesti vállalatokról szóló jelentés megállapította, hogy néhány idősebb vezető erejét meghaladták a feladatok. Gyenge volt a vezetők ellenőrző, számonkérő tevékenysége, és előfordult az emberekkel való törődés hiánya, durva vezetői magatartás, valamint „szubjektivizmus” is.⁸⁴ Mindez aztán a tanácsadók körének bővüléséhez, a vállalati vezetés vízfej-jellegének erősödéséhez vezetett.

A munkáspolitikai értékeléseként elmondhatjuk, hogy a foglalkoztatás terén egymásnak feszülő tanácsi és pártpolitika, valamint a nagyvállalati lobbizás küzdelmében a nagyvállalatok még más konfliktusmezőkhöz képest is lényegesen kedvezőbb helyzetben voltak. Az MSZMP a munkásokra épülő politikai bázisa miatt kénytelen volt engedni a nagyvállalatok szándékainak, amivel a Fővárosi Tanács nyakába újabb lakásigénylőket is varrt. Csakhogy a szolgáltatási szektor vonzereje, a demográfiai folyamatok, valamint a beköltözések számának csökkenése miatt a nagyipar ezen a területen tudta a lehetőségeit a legkevésbé kihasználni, a fővárosi ipari dolgozók száma az időszak végére drasztikusan lecsökkent.

⁸³ BFL XXXV.1.a3. MSZMP Budapesti Pártbizottsága 1972. június 29-i ülésének jegyzőkönyve.

⁸⁴ BFL XXXV. 1.a16. 136. d. MSZMP GPMB, 1974. október 10-i ülésének jegyzőkönyve.

A budapesti iparpolitika értékelése

A budapesti iparfejlesztésre ható politikai konfliktusmezők, az ellentétes hatalmi akaratok, de főleg az átfogó stratégiai modernizációt akadályozó nagyvállalati érdekek miatt a budapesti iparpolitika gazdasági és városfejlesztési szempontból egyaránt sikertelennek bizonyult. A budapesti iparpolitika kétszeresen is atipikus volt: egyrészt a fővárosi iparfejlesztés visszafogását célzó ideológia, másrészt a nagyvállalatok és szövetkezetek, majd később a magánszektor erősödő érdekérvényesítő képességéből és önállóságából fakadó alternatív normarendszerek, akaratok megjelenése miatt. Joggal merül fel a kérdés, hogy ez az iparpolitika és iparfejlesztés milyen pozitív, illetve negatív következményekkel járt a főváros gazdaságára és fejlődésére nézve.

Gazdaságfejlesztési szempontból egyes területeken voltak olyan eredmények, amelyek a főváros 1990 utáni fejlődése szempontjából pozitívnak értékelhetők, de a budapesti ipar feszítő gondjait alapjában véve nem sikerült megoldani. Ezek a piacgazdasági átmenet időszakában elemi erővel törtek a felszínre. A fővárosi vállalatok termelését ugyan központi tervutasítás határozta meg, de a központi tervek jórészt a vállalatok javaslatait, elképzeléseit tükrözték. A politikai, a szakmai és a vállalati lobbierdekeket követő gazdaságpolitika körei elszakadtak egymástól, az alternatív, nemegyszer ellentétes célú normarendszerek egymással versengtek. A nagy összevonások után az óriásvállalatok fokozott érdekérvényesítő-képességük miatt alapvetően meghatározták a gazdaságpolitikát, ami a politikai döntésekben is tükröződött. Így aztán több szakmapolitikai kérdést nem sikerült megoldani, a fővárosi ipar nemzetközi mércével mérve egyre inkább lemaradt. A szocializmusban vállalat nem mehetett csődbe, ezért a gazdaságtalanul termelő egységek nem szelektálódtak ki, hanem kényszerű állami áldozatvállalással életben tartották őket.

A fővárosi ipar műszaki színvonalának emelését szolgáló szelektív-intenzív politika zátonyra futott a nagyvállalatok ellenállásán, bár egy-egy vállalat a sikeres rekonstrukciónak, illetve a nyugati licenceknek, know-how-nak, a termékstruktúra átalakításának, valamint motivált vezetésnek köszönhetően képes volt megállni a helyét a nyugati piacon is. Részben a külföldi licencek alapján termelő húzóágazatoknak (például elektrotechnika, gyógyszeripar, híradástechnika) kö-

szönhetően a főváros egyes ágazatokban megőrizte országon belüli fejlettségi előnyét, azzal pedig, hogy a nagy munkaigényes, alacsony szakképzettséget igénylő termelést mindinkább vidéki leányvállalatok végezték, az országon belüli fejlettségi különbségek mintegy befagytak, aminek a rendszerváltozás után nagy jelentősége lett. Számottevő szelekció azonban nem következett be: a nagyobb erre irányuló programok megbuktak a nagyvállalatok ellenállásán. A beruházások elsősorban a mennyiségi termelésnövekedést szolgálták, és nem oldották meg a budapesti ipar strukturális problémáit. A legtöbb telephely nem részesült rekonstrukciós kedvezményben, de saját maga összeügyeskedhette a fejlesztésekhez szükséges forrásokat, mert megfelelő patrónusai voltak nagyvállalati, illetve minisztériumi körökben.

A nem megfelelő beruházások miatt a minisztériumi ipar fővárosi állóeszköz-állománya az 1980-as évekre teljesen elavult. A Budapestet sújtó restriktív politika, valamint az átfogó reform ellen ható vállalati érdekek eredménye a nominális csökkenés mellett a fővárosi ipar „versenyképességének” romlása lett. A vizsgált időszakban a budapesti állami ipar súlya a foglalkoztatottak terén 44%-ról 20% alá csökkent, hasonlóan változott a termelés alapján számított részarány is. Ez önmagában nem lett volna gond, de az általában rendkívül rossz telephely-adottságokkal, munkaerőhiánnyal, infrastrukturális gondokkal küszködő fővárosi állami ipar átalakítására illetve fejlesztésére szánt források nem megfelelően hasznosultak, így jelentős áttörés nem történt az ipar színvonalának alakulásában.

Városfejlesztési szempontból nagy stratégiai esély lehetett volna, hogy a szocialista „egy-pont gazdaság” elméletével szemben Budapest és agglomerációja esetében hangsúlyosan jelent meg a politikában a tér, az ipar területisége. Ezt a területi meghatározottságú ipar-visszafejlesztési politikát azonban csak a Fővárosi Tanács, és néhány gazdaságpolitikus képviselte következetesen. A telephely-racionalizálás kétségtelenül előrehaladt, megjelentek az első ipari parkok is, de a vállalatok ellenállása miatt sokszor nem sikerült megvalósítani a tervezett kitelepítéseket, és ezzel a gazdaságosság érdekében térben koncentrálni termelési infrastruktúrát. A szelektív-intenzív politika pozitív hozadéka volt, hogy a fővárosi gazdaságfejlesztésben dominánssá vált az „agglomerációs szemlélet”. Nagy kár, hogy a későbbiekben (különösen a rendszerváltozás után) nem sikerült az agglomeráció-fejlesztés

összehangoltságát tovább finomítani, de ez nem ennek a korszaknak a hibája.

Az ipartelepítési tilalom, valamint egyes esetekben a nagyvállalati érdekeknek is megfelelő, a termelés mennyiségi növelését elősegítő és a munkások foglalkoztatási körülményein is javító telephely-koncentráció miatt az ipar telephelyeinek száma fogyatkozott, és a termelés végeredményben nagyrészt kiszorult a belvárosból, egy későbbi időszak számára helyet adva a fejlettebb, szolgáltató-kereskedelmi funkciójú city kialakulásának. Ez ténylegesen részsikerként könyvelhető el.

A Kádár-korszak iparpolitikája következtében a zöldmezős nehézipari beruházások és fejlesztések messze elkerülték a fővárost, aminek következtében a gazdasági átmenet a fővárosban zökkenőmentesebb volt, mint vidéken. A korszerűtlen és munkaigényes termelési fázisok tömeges vidékre telepítése, a részlegipar létrehozása, majd annak 1990 utáni csődje növelte Budapest gazdasági súlyát. Budapest környezetminőségére is kedvező volt a nehézipar korlátozása. A főváros az ipari adminisztráció központja lett, ami a nemzetközi újítások és a piacgazdaság számára adaptívabb, felkészültebb munkaerő tömeges megjelenését eredményezte. Az 1980-as években az állam által elhanyagolt ipar válsága már kitapintható volt, ennek nyomán egyre nagyobb létszámban jelentek meg a fővárosban a magángazdasághoz köthető gazdasági szereplők. Ezzel együtt néhány támogatott, kiemelt fejlesztési programban részt vevő üzem termékei a sok minőségi kifogás ellenére is sikeresen megőrizték nemzetközi hírnevüket és hozzájárultak Budapest pozitív nemzetközi pozicionálásához.

Az említett pozitívumok mellett azonban Budapest egészének fejlődése szempontjából a Kádár-korszak iparpolitikája nem volt sikertörténet. A telephelyforgalom akadozása és a kitelepítések tömeges elodázása miatt nem történt meg az értéktelen ipartelepek nagy részének felszámolása. A fejlesztési pénzek visszafogása miatt a telephelyek korszerűtlenné váltak, a barnamezős rehabilitáció és a kárelhárítás számos esetben még az utókorra vár. Ezáltal a főváros térszerkezetének alakulását is kedvezőtlen irányba befolyásolta az iparpolitika. A gazdaságirányítási rendszer miatt Nyugat-Európa nagy ipari központjaival és fővárosaival szemben egyaránt csökkent a fővárosi ipar innovativitása, versenyképessége az 1945 előtti helyzethez képest, ami az éleződő városversenyben nagyon kedvezőtlen pozíciót jelent

Budapest számára. A foglalkoztatásban érzékelhető anomáliák, a kapun belüli munkanélküliség demoralizáló hatása mindmáig kitapintható, a versenynek ki nem tett egykori ipari munkavállalók csak az állami újraelosztásban reménykedhetnek. A fővárosi ipar kevésbé járult hozzá Budapest modernizálásához: a telephelyek és az ott dolgozók túlnyomó többsége alkalmatlan volt erre.

Elsősorban a modernizációval, a változtatással szembemenő állami nagyvállalati lobbival, de végső soron a tervutasításos, a piaci hatásokat minimalizálni igyekvő politikai rendszer tehető felelőssé azért, hogy Budapest és az agglomeráció iparának nagy része a rendszerváltozás után nyomtalanul eltűnt, kisebb része multinacionális vállalatok félperiférián működő telephelyévé vált. Igazán sikeres vállalat ma kevés van, a Kádár-korszak hozzájárult ahhoz, hogy eltűnt a budapesti iparnak még a Monarchia idején kialakult önálló karaktere. Az ipar jellemzően a helyi igényektől független transznacionális hálózatokban működik, regionális szerepe egyes ágazatok kivételével hiányzik. Márpedig, ahogyan azt Nyugat-Európában és Észak-Amerikában látjuk, magas színvonalú, a városi igényekhez és szolgáltatásokhoz szervesen kapcsolódó ipar nélkül elképzelhetetlen jól működő nagyvárosi agglomeráció, illetve metropolisz térség.